

Ljekaruše i pučka medicina u Dalmaciji krajem XVIII. stoljeća: "Različite likarije" Petra Bartulovića iz 1799. godine

---

Pavlović, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:722230>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-22**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

*Ljekaruše i pučka medicina u Dalmaciji
krajem XVIII. stoljeća: „Različite
likarije“ Petra Bartulovića iz 1799.
godine*

Diplomski rad

Studentica: Petra Pavlović

Mentor: doc.dr.sc. Marko Šarić

Zagreb, svibanj 2022.

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se temom ljekaruša i pučke medicine u Dalmaciji u razdoblju 18. stoljeća prema ljekaruši fra Petra Bartulovića: „Različite likarije“. Također, rad prikazuje povijesne prilike i geografiju zdravlja u Dalmaciji u razdoblju 18. stoljeća. Osim toga, u radu je prikazan fenomen narodne medicine s naglaskom na ruralni sociokulturni ambijent, gdje su ljekaruše često prisutne.

Naglasak je na praktičarima narodne medicine kao što su: barbiri, ranarnici, namještači kostiju i drugi koji su se bavili liječenjem. Nova shvaćanja o prirodi i njezinoj upotrebi u liječenju prikazana je kroz najčešće spomenute biljke, ali i sastojke životinjskog, ljudskog i mineralnog podrijetla. Isto tako, u radu je predstavljen odnos religije i magije te percepcije stanovništva prema bolestima i tegobama kroz koje se prikazuje odmak od srednjovjekovnog poimanja bolesti kao Božje kazne i nova shvaćanja o prirodi i liječenju tegoba i bolesti.

Nadalje, u radu se analizira ljekaruša fra Petra Bartulovića, odnosno predstavljeni su simptomi, bolesti, sastojci u receptima te načini liječenja i pripravljanja lijekova prema ljekaruši. Prikazana je i usporedba sličnosti sadržaja Bartulovićeve ljekaruše i drugih ljekaruša u Dalmaciji u 18. stoljeću.

Ključne riječi:

Dalmacija u 18. stoljeću, narodna medicina, praktičari narodne medicine, ljekaruše, bolesti i tegobe, rani novi vijek.

ABSTRACT

This paper deals with the topic of medical books and folk medicine in Dalmatia during the 18th century, according to the medicine book by Franciscan Petar Bartulović – „Različite likarije“. The paper additionally describes historical circumstances and health geography in Dalmatia during the 18th century. Additionally, the paper shows the folk medicine phenomenon with the accent on the rural sociocultural ambience, where the medicine books were present.

The accent is on practitioners of folk medicine which include: barbers, surgeons, bone fitters and others which practiced medicine. New understandings of nature and its usage in healing is shown through the frequently mentioned plants and ingredients of human and mineral descent.

Additionally, the paper presents the relationship of religion and magic, perception of the public towards diseases, through which it is shown how the perception changed away from the general understanding of diseases as a form of punishment from God towards the new understandings of nature and treatment of illnesses.

Moreover, the paper presents an analysis of the medicine book written by Petar Bartulović. The topics presented include symptoms, diseases, recipe ingredients, different forms of treatment and medicine preparation according to the medicine book. Finally, the paper presents the comparison of Bartulovićes medicine book alongside books from other authors which were present in Dalmatia in the 18th century.

ZAHVALE

Na samom početku htjela bih se zahvaliti svojim osnovnoškolskim i srednjoškolskim profesorima povijesti što su me poticali da se bavim poviješću i pokazali mi put uspjeha.

Nadalje, veliko hvala mojim profesorima na fakultetu što su me hrabрили i naučili kako biti dobar znanstvenik. Isto tako, želim se zahvaliti na kritikama i pohvalama koje su me ohrabrivale da završim svoje putovanje na ovom sveučilištu.

Posebno se zahvaljujem svom mentoru prof. Marku Šariću što mi je nesebično pomagao kako u odabiru i nastanku ovog rada, tako i brojnih drugih radova. Veliko hvala na strpljivosti i uloženom trudu. Također, veliko hvala za sve kritike i pohvale koje su oblikovale moj rad.

Ovom prilikom želim se zahvaliti svojim sestrama, bratu, mužu, nećacima, zetovima i prijateljima što su ponajprije bili strpljivi. Hvala na svojoj pomoći, hvala što ste mi neumorno bili podrška i utjeha tijekom cijelog školovanja, a ne samo tijekom pisanja ovog rada.

Najveće hvala želim uputiti svojim roditeljima, koji su mi bili najveća podrška tijekom cijelog obrazovanja. Neizmjerne hvala na neiscrpnim savjetima i vremenu kojeg ste potrošili slušajući o mojim fakultetskim zgodama i nezgodama. Hvala na razumijevanju, ljubavi i vjeri u mene.

Hvala svima!

SADRŽAJ

1. Uvod.....	6
2. Povijesne prilike u Dalmaciji u XVIII. stoljeću	8
2.1 Geografija zdravlja Dalmacije u XVIII. stoljeću.....	10
3. Narodna medicina kao kulturni fenomen	14
3.1 Narodna medicina.....	14
3.2 Ljekaruše	16
3.3 Percepcija bolesti i zdravstvene prilike u Dalmaciji u XVIII. stoljeću	18
3.4 Medicinski praktičari.....	21
3.5 Najčešće korišteni biljni lijekovi i najčešće bolesti.....	24
3.6 Odnos religije i magije	26
4. Ljekaruša „Različite likarije“ Petar Bartulović	30
4.1 O autoru.....	30
4.2 O ljekaruši	32
4.3 Usporedba sličnosti sadržaja izvora s drugim ljekarušama u Dalmaciji u XVIII. stoljeću	34
5. Kvantitativna analiza izvora.....	38
5.1 Bolesti (simptomi i tegobe).....	38
5.2 Ljekovito bilje i biljne droge	43
5.3 Sastojci životinjskog i ljudskog podrijetla	45
5.4 Sastojci mineralnog podrijetla.....	47
5.5 Pomoće tvari i mjere.....	49
6. Zaključak.....	50
7. Popis literature.....	51
8. Popis priloga.....	54

1. Uvod

Tema ovog diplomskog rada su ljekaruše i pučka medicina u Dalmaciji krajem 18. stoljeća. Na samom početku rada bit će predstavljene povijesne prilike i geografija zdravlja u Dalmaciji tijekom 18. stoljeća. Naime, u to vrijeme Dalmacija je bila pod upravom Mletačke Republike koja je unutar upravnog aparata imala razvijene zdravstvene kordone i druge mjere zaštite i obrane stanovništva od kuge, malarije te drugih zaraznih bolesti. Uže područje ovoga rada svakako je narodna medicina s naglaskom na ruralni sociokulturni ambijent, gdje su i same ljekaruše prisutne. Naglasak je, također, na praktičarima narodne medicine, najčešće spomenutim biljkama, percepciji bolesti i tegoba te odnosu religije i magije. Upravo kroz navedene praktičare narodne medicine, biljke, percepciju bolesti i odnos religije i magije predstavljene su sve sastavnice narodne medicine i mentalitet stanovništva Dalmacije u 18. stoljeću. Na samom kraju rada bit će prikazana kvantitativna analiza ljekaruše „Različite likarije“ autora Petra Bartulovića. Kroz ljekarušu kao medij pučke medicine bit će prikazana obilježja i opis ljekaruše, a poseban naglasak je na saznanjima o autoru Petru Bartuloviću, analizi ljekaruše i usporedbi s drugim ljekarušama u Dalmaciji u 18. stoljeću. Cilj ovog rada je predstaviti pučku medicinu u Dalmaciji kao fenomen kulturne povijest, tj. objasniti važnost iskustva u medicinskoj praksi, prikazati važnost i ulogu svećenstva u narodnom liječenju. Isto tako, ovim se radom želi uz pomoć kvantitativne analize izvora, odnosno Bartulovićevom ljekarušom, odrediti važnost ljekarništva i ljekaruša kao medija pučke medicine.

Teorijska podloga ovog rada je kulturna povijest s utjecajem drugih disciplina kao što su: povijest medicine, povijest svakodnevice, antropologija i socijalna povijest. Kulturna povijest ima primarnu ulogu u ovom radu zbog istraživanja narodne medicine tj. odnosa religije i iskustva te praznovjerja kao temeljne sastavnice narodne medicine. Interdisciplinarnost ovog rada očituje se u istraživanjima o povijesno-antropološkim fenomenima zdravstvene kulture i percepcije zdravlja i bolesti u Dalmaciji u drugoj polovici 18. stoljeća.

Osnovni metodološki pristup je komparacija izvora tj. Bartulovićeve ljekaruše s drugim dalmatinskim ljekarušama iz razdoblja 18. stoljeća. Metodom kvantitativne analize prikazani su: simptomi, recepti, tegobe i bolesti koje se navode u ljekaruši. Pučka medicina i ljekaruše dosta su istražene, ali samo kroz medicinsku prizmu. Manje radova bavi se samom tematikom ljekaruša kao dio narodne medicine.

Ključni zadatak ovog diplomskog rada je istražiti je li navedena ljekaruša u skladu s medicinskim dostignućima toga doba? Osim toga, treba otkriti koliko su zapravo narodna medicina i ljekaruše bile prisutne u svakodnevnom životu stanovnika Dalmacije. Uz sve to, valja istražiti ima li ljekaruša „Različite likarije“ sličnosti u sadržaju s drugim ljekarušama, što je prikazano u ovom radu.

2. Povijesne prilike u Dalmaciji u XVIII. stoljeću

Dalmacija je gotovo čitavo 18. stoljeće bila dio Mletačke Republike. Mletačka Dalmacija tada je obuhvaćala područje kojem je na krajnjem sjeveru bio otok Krk, kopnena granica išla je od Starigrada pa prema Kninu, Sinju, Imotskom i Metkoviću do Neuma koji je bio na jugu i dalje, premda s teritorijalnim diskontinuitetom (Dubrovačka Republika) do Boke kotorske.¹ Požarevačkim mirom 1718. godine Mletačka Republika je dobila neke nove posjede, a utvrđena je granica između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva koja će ostati gotovo nepromijenjena do pada Republike.² Uprava nad mletačkim područjem ustanovljena je već ranije – generalni providur bio je na čelu Pokrajinske uprave, a postojale su razne druge institucije koje su također djelovale u svrhu očuvanja uprave kao što su: knez, kapetan, plemićka vijeća itd.³ Mletačka Dalmacija bila je podijeljena u 22 upravno administrativne jedinice, a brojala je oko 280 000 stanovnika.⁴ Godine 1797. dolazi do promjene vlasti. Mirom u Campoformiju nestaje Mletačka Republika s geopolitičke karte Europe kao i njena višestoljetna uprava na istočnojadranskoj obali.⁵ Nakon kratke austrijske uprave, 1806. godine Požunskim mirom, Francuska preuzima vlast u Dalmaciji.⁶ Većina dalmatinskog stanovništva živjela je na selima, dok je gradsko stanovništvo činilo tek 10% ukupnog broja stanovnika.⁷

Dalmacija je tada bila u teškoj gospodarskoj situaciji zbog mletačko-osmanskih ratova, nedostatka pitke vode, ali i zbog nepogodnog tla za poljoprivredu.⁸ Malobrojno gradsko stanovništvo uživalo je u kvalitetnijim i obilnijim količinama hrane i pića, za razliku od seljačkog dijela stanovništva koji je imao oskudan izbor hrane koja je većinski bila rezultat vlastite proizvodnje.⁹ Poznato je da je u zagorskoj Dalmaciji 1740. počelo razdoblje velikih

---

¹ Peričić Šime, Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Zagreb, 1980., 13.

² Hrvatska enciklopedija, Dalmacija (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743>, pogledano, 09.02.2022)

³ Peričić Šime, n.dj., 1980., 25, 26, 28.

⁴ Isto., 15, 23.

⁵ Hrvatska enciklopedija, Dalmacija (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743>, pogledano, 09.02.2022)

⁶ Isto

⁷ Peričić Šime, n.dj., 1980., 203.

⁸ Božić Bužančić Danica, Glad, prosijaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća, 138.

⁹ Peričić Šime, n.dj., 1980., 204.

gladi koje je trajalo do 1744. godine.¹⁰ Na samom početku 1740. godine jaki mraz uništio je skoro sve žito, voće, povrće i stoku, čime je uništena vlastita proizvodnja koja je hranila seosko stanovništvo.¹¹

U to vrijeme, posljedično velikim oskudicama hrane, dolazi i do iseljavanja stanovnika iz Dalmacije, a njihove zemlje ostaju neobrađene.¹² Zanimljivo je da je 1773. godine iz Dalmacije, zbog oskudice žitarica, emigriralo zajedno 20 do 30 obitelji, vodeći sa sobom stoku i neke pokretnine.¹³ Isto tako, 1774. godine sa zadarskog i kninskog područja emigriralo je 300 obitelji, a nešto kasnije iselilo se 257 duša koje su se naselile u austrijskom dijelu Banata ili Bosanske krajine.¹⁴ U razdoblju od 1773. do 1775. iz Dalmacije u srijemsku vojnu krajinu doselilo se 575 obitelji. Početkom 1782. godine jaki mraz uništio je mnoge usjeve, stabla i stoku, ljetna suša uništila je sve što je preostalo.¹⁵ Kako bi preživjeli, mnogi su se seljaci hranili raznim šumskim travama, ali je veliki broj stanovnika umirao od gladi.¹⁶ U to vrijeme zabilježeno je masovno iseljavanje stanovnika Dalmatinske zagore i žitelja splitskog arhipelaga.¹⁷ Mletačke vlasti pokušavale su suzbiti iseljavanja, stoga su vršili nadzor i mjere opreza nad stanovništvom i ublažavali su pobiranja desetine i druge feudalne daće.¹⁸

---

¹⁰ Božić-Bužančić Danica, Liječnici, kirurzi, lijekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću, Historical contributions, Zagreb, 1997., 143.

¹¹ Isto, 143.

¹² Peričić Šime, n.dj., 1980., 18.

¹³ Isto., 20.

¹⁴ Isto., 20.

¹⁵ Isto., 22.

¹⁶ Isto., 22.

¹⁷ Isto., 23.

¹⁸ Isto., 23.

2.1 Geografija zdravlja Dalmacije u XVIII. stoljeću

Loše zdravstvene prilike u Dalmaciji bile su uzrokovane izrazito lošom higijenom kako gradova, tako i sela, zbog čega je došlo do čestih pojava zaraznih bolesti, a nije bilo dovoljno liječnika.¹⁹ Nedovoljan broj liječnika, ali i visoka cijena terapije, doveli su do toga da su ljudi češće posjećivali vidare, travare, ranarnike, barbire, svećenike i druge koji su se bavili liječenjem, a nisu liječnici.²⁰ Slabo razvijena infrastruktura i velika gustoća naseljenosti pogodovala je širenju zaraze. Osim toga, stopa smrtnosti bila je veća od stope nataliteta i prirodnog prirasta stanovništva.²¹ Prosječan životni vijek bio je između 25 i 30 godina, a mortalitet je varirao prema epidemiološkim prilikama, što pokazuju popisi stanovništva Dalmacije.²²

Zdravstvene službe nisu uvijek bile tako loše. Naime, zdravstvene službe u dalmatinskim gradovima bile su razmjerno napredne sve do 17. stoljeća kada ta služba mnogo zaostaje u usporedbi s onima u zapadnoj i srednjoj Europi.²³ Zarazne bolesti nisu bile rijetkost u Dalmaciji, stoga je Mletačka Republika morala biti na oprezu. U Dalmaciji je zabilježeno nekoliko epidemija kuge. Neke su nekad bile manje, a neke više pogubne. Godine 1763. i 1764. izbila je epidemija kuge, ali bez većih posljedica, za razliku od 1776. i 1768. i 1783. godine kada je kužna epidemija preko trgovačke robe izbila u Splitu i uskoro se proširila po čitavoj regiji, a posljedice su bile puno pogubnije.²⁴ U Mletačkoj Dalmaciji, kako bi se obranili od kuge, uvedena je karantena i napravljeni su lazareti.²⁵ Isto tako, zdravstveni magistrat i lokalni javni zdravstveni kolegiji izdavali su upute, putne isprave, pravilnike i priručnike te su slali službenike u javnozdravstvene vizitacije.²⁶ Nakon Karlovačkog i Požarevačkog mira, granica s Osmanskim Carstvom pomaknuta je na Grimanijevu i Mocenigovu liniju, čime je udaljena od lazareta.²⁷ Kako bi se spriječilo prenošenje kuge u

---

¹⁹ Peričić Šime, n.dj., 1980., 223.

²⁰ Šušnić-Fliker Zdenka, Narodne ljekaruše iz Hrvatske nastale u XVII i XVIII stoljeću. Farmaceutski glasnik, 1986, 42, 367-68, 372-373.

²¹ Mlinarić Dubravka, Lazanin Sanja, Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Slavonije, Historical contributions, 2021., 14.

²² Mlinarić Dubravka, Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti na gospodarstvo sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću, Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, 2006., 49.

²³ Božić-Bužančić Danica, n. dj., 1997., 138.

²⁴ Peričić Šime, n.dj., 1980., 224, 225.

²⁵ Dugački Vlatka, Regan Krešimir, Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom području, Studia lexicographica, 2019., 48.

²⁶ Mlinarić Dubravka, Lazanin Sanja, n. dj., 2021., 21.

²⁷ Dugački Vlatka, Regan Krešimir, n.dj., 2019., 48.

Dalmaciju, Mlečani su bili primorani uspostaviti zaštitni sanitarni kordon.²⁸ Sanitarni kordon se sastojao od niza gusto poredanih stražarnica (njih čak 297) raspoređenih u pet područja: kninsko (74), sinjsko (64), imotsko (69), vrgoračko (41) i neretvansko (48).²⁹ Jadranski karantenski sustav bio je usmjeren na veće gradove i luke, što je omogućilo da zaraženi ili sama zaraza zaobiđu taj prometni pravac i dođu u Dalmaciju drugim putem.³⁰ Stoga možemo reći da je cijeli sustav obrane od zaraznih epidemija bio neusklađen i neučinkovit jer je bolest lako prelazila granice, a kao dokaz tomu možemo navesti česte epidemije.³¹

Važno je napomenuti kako je u Dalmaciji bila stalno prisutna i malarija, vrlo zarazna bolest. Prema raznim narodnim vjerovanjima loš zrak iz močvarnih krajeva izaziva bolest, a prema svim kulturama starog vijeka bolest uzrokuju demoni koji žive u vodi pa su te dijelove putnici izbjegavali.³² S obzirom na to da je trećina teritorija Dalmacije bila zahvaćena malarijom, za Dalmaciju je malarija bila jedan od najvećih zdravstvenih, a time i društvenih problema.³³ Naime, malarija je bila prisutna u čitavom sjevernom djelu Dalmacije u kojem su se nalazili kotarevi: Benkovac, Biograd, Skradin i drugi.³⁴ Na otocima u to vrijeme postoje samo iznimni slučajevi malarije čiji su uzročnici vojnici ili drugi koji su jedno vrijeme boravili u zaraženim područjima.³⁵

Tereni u sjevernom i južnom dijelu Dalmacije nisu potpuno isti. Naime, u južnom dijelu Dalmacije nerijetko dolazi do miješanja slatke i slane vode, a upravo takvi uvjeti pogoduju razvoju malarije. Nadalje, bitno je naglasiti kako su u Dalmaciji poznavali tri vrste malarije: *tercijanu*, *kvartanu* i *tropsku* malariju.³⁶ Uz ove tri vrste malarije, unutar Hrvatske se razaznaju još dva tipa. Prvi tip, nazvan mediteranski tip, se pojavljuje uzduž cijele obale od Istre do Konavala, izuzev Hrvatskog i Makarskog primorja.³⁷ Glavna legla anofela mediteranskog tipa malarije su bila u krškim poljima koja su poplavljena u prvom dijelu godine, u lokvama, nizinama pa i primorskim solanama, kratkim potocima, dolinama i ušćima

---

²⁸ Dugački Vlatka, Regan Krešimir, n. dj., 2019., 48.

²⁹ Isto, 48.

³⁰ Mlinarić Dubravka, Lazanin Sanja, n.dj., 2021., 28.

³¹ Isto, 48.

³² Gregurić Gračner, Gordana, Neke zanimljivosti o povijesti malarije: u povodu stote obljetnice dolaska Roberta Kocha na Brijune, Hrvatski veterinarski vjesnik, 2001., 12.

³³ Nežić Eugen, Malarija u Dalmatinskoj Hrvatskoj, Zagreb, Štamparija Gaj, 1940., 119.

³⁴ Nežić Eugen, n.dj., 1940., 119.

³⁵ Mulić Rosanda, Malarija u Hrvatskoj nekad, danas i sutra, 51.

³⁶ Nežić Eugen, Malarija u Dalmatinskoj Hrvatskoj, Zagreb, Štamparija Gaj, 1940., 122.

³⁷ ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, Medicinska enciklopedija, knjiga 4, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969., 374.

velikih rijeka i jezerima.³⁸ Uspjeh u suzbijanju malarije postignut je efikasnim liječenjem, odnosno uvođenjem sustavne kininizacije stanovništva, kao i provođenjem niza drugih organiziranih mjera za isušivanje močvarnih predjela, uništavanje larvi i komarca prijenosnika.³⁹ Kao medicinsko pomagalo koristile su se i pijavice, koje su čak izvožene u Trst, a lovile su se u močvarnim dijelovima Neretve.⁴⁰ Osnivanjem gospodarskih škola u Zapadnoj Europi tijekom 18. stoljeća, slični interesi stižu i u poljoprivredno nerazvijenu i zapuštenu Dalmaciju. Tako se i domaći intelektualci priključuju glavnim tokovima ekonomske modernizacije, koji su mogli pozitivno djelovati i na poboljšanje zdravstvenih prilika.⁴¹ Oni osnivaju fiziokratske škole i dalmatinske agrarne akademije u Zadru, Splitu, Trogiru i Dubrovniku.⁴² Poduzimane su i individualne, fiziokratske i prosvjetiteljske reakcije domaćih i stranih obrazovanih pojedinaca s ciljem melioriranja močvarnih krajeva ili liječenja raznih bolesti.⁴³ Vlast je također djelovala na poboljšanju uvjeta života u malaričnim područjima, a kao dokaz tomu možemo navesti da su postojale institucionalne, tj. državne ili pak crkvene akcije melioracije močvarnih krajeva, odnosno organizacije sistema obrane i liječenja različitih bolesti.⁴⁴

Mnoga ratovanja i razne zarazne epidemije rezultat su smanjena broja stanovnika u Dalmaciji i mnogim praznim područjima.⁴⁵ Upravo zato je došlo do prostorne pokretljivosti stanovnika koja je bila motivirana, kako zdravstvenim i ekološkim, tako i vojno-političkim, sigurnosnim i ekonomskim čimbenicima.⁴⁶ Primjer nasljeđivanja i prostorne pokretljivosti stanovništva vidljiv je u mogućnosti kolonizacije Morlaka iz bukovačkog zaleđa, koji su bili privučeni socijalno-ekonomskim beneficijama i povlaštenim pravima.⁴⁷ Dana 17. listopada 1797. mirom u Campoformiju Mletačka Republika prestala je postojati, a njezini posjedi u Dalmaciji, Boki kotorskoj, Istri i Budvi pripali su Austriji.⁴⁸ Javno-zdravstvenu politiku,

---

³⁸ Isto, 374.

³⁹ Gregurić Gračner, Gordana, n.dj., 2001., 15.

⁴⁰ Mlinarić Dubravka, Mala aria i socio-migracijska kretanja u Dalmaciji u 18. stoljeću., Doktorska dizertacija, Zagreb, 2004., 216.

⁴¹ Isto, 41.

⁴² Isto, 41.

⁴³ Isto, 41.

⁴⁴ Isto, 41.

⁴⁵ Mlinarić Dubravka, Lazanin Sanja, n.dj., 2021., 15.

⁴⁶ Isto, 16.

⁴⁷ Isto, 17.

⁴⁸ Hrvatska enciklopedija, Dalmacija (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743>, pogledano, 09.02.2022)

uključujući i oblik sanitarnog kordona, nakon pada Mletačke Republike, zadržali su i Habsburgovci koji su preuzeli upravu nad Dalmacijom.⁴⁹

---

⁴⁹ Dugački Vlatka, Regan Krešimir, n.dj., 2019., 48.

3. Narodna medicina kao kulturni fenomen

3.1 Narodna medicina

Svaki narod ima svoje običaje, navike, tradicionalne nošnje, pjesme i pripovijetke, ali isto tako i vještine liječenja bolesti i izrade lijekova. Narodna medicina bavi se konceptima zdravlja i bolesti unutar neke kulture, ali i načinima kako poboljšati, očuvati ili unaprijediti zdravlje (duševno i tjelesno).⁵⁰ Naime, to znači da se narodna medicina bavi pojmovima zdravlja i bolesti, odnosno ne samo načinima na koje se bolest objašnjava ili sprječava i načinima na koje se bolest liječi, nego i pojedincima kojima se obraćaju u slučaju bolesti.⁵¹ U narodnu medicinu spadaju i oni koji liječe plesom, molitvom, ljekovitim biljkama, masažom ili recepturom kojom se pripremaju biljke, a nazvani su mnogobrojnim imenima, kao što su: šamani, vračevi, vještice, travari, iscjelitelji i drugi, ovisno o metodi koju koriste.⁵² Upravo zato možemo reći da kada proučavamo narodnu medicinu, proučavamo i kulturne, socijalne, etničke i religijske kontekste.⁵³ Zajedničko svim narodnim medicinama jest da su svi za liječenje koristili ono što su imali, tj. koristili su se stvarima koje ih okružuju.⁵⁴ Ipak, moramo naglasiti kako etnomedicina nije ista kod svih narodnih medicina upravo zbog različitih uvjeta, prilika i ishodnih materijala koji su oblikovali razvoj narodne medicine.⁵⁵ Narodno liječenje zadržano je u tradiciji kroz posebne rukopise, a najvažniji među njima su ljekaruše, zbirke recepata s uputama za liječenje ljudi i životinja.⁵⁶ Također, u kategoriju posebnih rukopisa spadaju i različite pučke knjižice i kalendari. Uloga knjižica i kalendara bila je prvenstveno poučna, a naglasak je većinom bio na racionalnim metodama te su se obično izostavljali iracionalni (pokreti rukom) i simbolički postupci (značenje brojeva).⁵⁷

Zanimljivo je kako različiti autori različito definiraju pojam narodne medicine i njezinih obilježja. Autori Brenko, Dugac i Randić ističu kako pojam narodne medicine ima sinonime koji se koriste za isto područje istraživanja, a to su: alternativna ili komplementarna medicina,

---

⁵⁰ Žufika Bukovčan Tanja, Narodna medicina kao premet etnologije, *Studia ethnologica Croatica*, 2003., 145.

⁵¹ Isto, 163.

⁵² Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, Narodna medicina, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, 2001.,16.

⁵³ Žufika Bukovčan Tanja, n.dj., 2003., 165.

⁵⁴ ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, n.dj., 1969., 434.

⁵⁵ Isto, 434.

⁵⁶ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,14.

⁵⁷ Isto, 14.

tradicionalna medicina, prirodna medicina, holistička medicina itd.⁵⁸ S druge strane, autori Pavić i Milanović navode da treba odrediti razliku između narodne medicine i komplementarne ili alternativne medicine. Autori smatraju da u narodnoj medicini postoje razni postupci liječenja i tradicionalni iscjelitelji koji se bore protiv „zlih duhova“ i „vradžbina“.⁵⁹ Pavić i Milanović za pojam narodne medicine u Hrvatskoj navode da je usko povezana s liječenjem pomoću biljaka i magijskom tradicijom.⁶⁰ Isto tako, autori Pavić i Milanović navode pojam alternativne ili komplementarne medicine koji opisuju kao novi fenomen povezan s marketingom u zdravstvu i slobodom zdravstvenog izbora.⁶¹

---

⁵⁸ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,13-33.

⁵⁹ Pavić Željko, Milanović Goran, Komplementarna i alternativna medicina u Hrvatskoj: testiranje triju hipoteza., *Socijalna ekologija: journal for environmental thought and sociological research*, 2014., 96.

⁶⁰ Isto, 96.

⁶¹ Isto, 96.

3.2 Ljekaruše

Ljekaruše su, dakle, zapisi tradicionalnog liječenja, a odraz su znanja i umijeća puka tj. stanovništva.⁶² Učenje tih tehnika liječenja u prijašnjim se vremenima prenosilo s generacije na generaciju. Magične formule učile su se napamet i predavale neposredno prije smrti nasljedniku.⁶³ Seosko stanovništvo nije imalo novaca i povjerenja u liječnike pa su više koristili ljekaruše i pripravke u čiju su djelotvornost bili sigurni. Upravo zato liječnici nisu uvijek bili omiljeni, prvotno su trebali imati uspješnost u liječenju da bi ostvarili ugled, u suprotnom su bili ismijavani, ljudi su ih se bojali i slično.⁶⁴ Osim nekoliko tiskanih, ljekaruše su najčešće bile rukopisne bilježnice u kojima su se nalazili napitci ili recepti za liječenje neke bolesti.⁶⁵ Najčešći autori ljekaruša su svećenici koji su bili dio najobrazovanijeg društvenog sloja, stoga su umjeli prikupiti, čitati i pisati ovakva djela.⁶⁶ Ljekaruše nastaju ponajprije zbog nedostatka liječnika ili liječničke literature, ali i da bi se putem napisanih recepata i načina izrade omogućilo liječenje najširim slojevima društva.⁶⁷ Stoga nije rijetkost da je jedna ljekaruša često poslužila kao izvor za druge ljekaruše.⁶⁸

Recepti za liječenje bolesti često su odraz iskustva kombiniranog s nadnaravnim u vidu molitvi, magija i horoskopa.⁶⁹ Upravo zato u ljekarušama često možemo podijeliti napatke na one apstraktne i konkretne. Pripremanje recepata u ljekarušama obično je vrlo precizno opisano, nabrajaju se svi potrebni sastojci lijeka, postupak njihove pripreme i način upotrebe.⁷⁰ Tako možemo navesti da je za neke lijekove potrebno sastojke kuhati u vinu ili mlijeku, a oni koji se privijaju, moče se u ulju ili se suhi taru u prah i miješaju s masnoćama i melemima da bi se postigla mazljivost.⁷¹ U literaturi se ljekaruše nazivaju prema autoru rukopisa, a ako je poznat, i prema vlasniku ili mjestu na kojem je rukopis nađen.⁷² Isto tako,

---

⁶² Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,14.

⁶³ Isto, 35.

⁶⁴ Isto, 35.

⁶⁵ Kujundžić Nikola, Glibota Milan, Škorobonja Ante, Gašparac Petra, Libar od likarij-ljekaruša don Petra Kaštelana iz 1776. godine, Acta medico-historica Adriatica, Rijeka, 2008., 16.

⁶⁶ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 14.

⁶⁷ Isto, 14.

⁶⁸ Isto, 14.

⁶⁹ Ur. Pećina Marko, Fatović-Ferenčić Stella, Knjige od Likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom cirilicom, Zagreb, 2010., 10.

⁷⁰ Krnjak, Ivana, Hrvatske ljekaruše u svjetlu antičke medicine i suvremene fitoterapije. Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019., 9.

⁷¹ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj, 2001.,157.

⁷² Kujundžić Nikola, Glibota Milan, Inić Suzana, „Mnoge različite likarie od bolesti glave“-fragment ljekaruše iz arhiva franjevačkog samostana u Sinju, Acta medica Croatica, Rijeka, 2011., 226.

prema mjestu nastanka ljekaruše dijelimo na: primorsko-dalmatinske (ikavskog i ijekavskog govora), slavonsko-bosanske i hrvatsko-zagorske (kajkavskog govora).⁷³ Važno je napomenuti da su ljekaruše prvotno izvor za proučavanje narodne medicine, ali posebnu vrijednost imaju u etnografskom i lingvističkom smislu, tj. u proučavanju tradicije, jezika, običaja i vjerovanja.⁷⁴

Nadalje, prve hrvatske ljekaruše potječu iz 14. stoljeća, a najviše ljekaruša nastalo je u razdoblju 19. i početkom 20. stoljeća kada su korištene kao obiteljski priručnici za liječenje bolesti.⁷⁵ Neke od najpoznatijih i najraširenijih hrvatskih ljekaruša su: Prva *Karlobaška ljekaruša* iz 1603. godine, Druga *Karlobaška ljekaruša* iz 1707. godine, ljekaruša fra Šimuna Gudelja iz 1771. godine, *Velika sinjska ljekaruša*, *Likarije priprostitute* iz 1775. godine, autora Luke Vladimirovića, *Libar od Likarij* autora fra Petra Kašelana iz 1776. godine, *Različite likarije* iz 1799. godine, autora Petra Bartulovića, *Velika poljička* ili *Bratulićeva ljekaruša* i mnoge druge.⁷⁶ Ljekaruše iz Hrvatske pisane su najčešće latinicom ili hrvatskom ćirilicom, ali postoje i one koje su pisane glagoljicom i goticom, ne samo na hrvatskom jeziku nego i na talijanskom, latinskom i njemačkom.⁷⁷ Zanimljivo je istaknuti, s obzirom na to da su u ranom novom vijeku učestalo harale kužne epidemije, od postojećih ljekaruša u Hrvatskoj samo nekoliko njih navodi načine liječenja kuge. Jedna od ljekaruša u kojoj se navodi pripravak za kugu je *Ljekaroslovje iliti nauzi ljeciti raslike nemochi*, a takav pripravak spominje se još i u Vladimirovićevoj ljekaruši *Likarije priproste* te u Bartulovićevoj ljekaruši *Različite likarije*.⁷⁸

---

⁷³ Šušnić-Fliker Z. , n.dj., 372-373.

⁷⁴ Kujundžić Nikola, Glibota Milan, Inić Suzana, n.dj., 2011., 226.

⁷⁵ Bukovčan Tanja, *Medicina u kandžama etnologije: mala regionalna povijest transformacije tradicijske medicine u medicinsku antropologiju*, *Studia ethnologica Croatica*, Zagreb, 2010, 216.

⁷⁶ Isto, 216, 217.

⁷⁷ Kujundžić Nikola, *Velika poljička ljekaruša (Bratulićeva)*, *Acta medico-historica Adriatica*, Rijeka, 2020., 90.

⁷⁸ Božić-Bužančić Danica, n.dj., 153,154,155.

3.3 Percepcija bolesti i zdravstvene prilike u Dalmaciji u XVIII. stoljeću

Kao što je već navedeno, zdravstvena situacija u Dalmaciji nije bila povoljna. Razne bolesti i općenito loša higijenska situacija i loša ishrana doprinijeli su nepovoljnom stanju u Dalmaciji. Važno je pojasniti kako je ondašnje seosko stanovništvo percipiralo bolest. Jedan od glavnih problema jest što seosko stanovništvo nije znalo uzrok za nastanak bolesti, već je prisutnost bolesti pripisana djelovanju zlih sila.⁷⁹ Seosko stanovništvo nije ni znalo da se neke bolesti mogu liječiti pa su prihvaćali smrtnost kao Božju volju ili kaznu („Bog dao, Bog uzeo“), a liječnička usluga bila je rijetko i najčešće prekasno tražena.⁸⁰ U razdoblju 17. i 18. stoljeća smatralo se da bolest uzorkuju: vidljivi uzroci, kazna Božja (kazna za grešnike ili iskušenje za pravednike), čaranja i nečiste sile.⁸¹ Pod nazivom vidljivi uzroci smatraju se razne rane, meteorološki faktori, zagušljiv zrak, prehrana, prljavština, genetika, ugrizi i ubodi, promjene položaja organa i drugo.⁸² Jedan od najvažnijih patogenetskih faktora prema narodnom vjerovanju je prehlada ili nazeb od koje se dobiju razne druge bolesti kao što su: kašalj, hunjavica, sušica itd.⁸³ Nepovoljnim meteorološkim faktorima smatrani su vjetar i magla, a naškoditi mogu i sunce i mjesecina (sunčanica, ozeblina od noćnog mraza).⁸⁴ U narodnom vjerovanju smatra se da nečistoća razara tijelo, zagušljiv zrak truje prsa, a razboljeti se može i od: pljesniva kruha, usmrđjela mesa, nezrela voća i prljave vode.⁸⁵ Isto tako, smatra se da se zla krv nasljeđuje, s generacije na generaciju, da u zubima žive crvići koji ruju zube i izazivaju zubobolju, a čovjek se može pretegnuti dizanjem teškog tereta.⁸⁶

Službena medicina iz razdoblja 17. i 18. stoljeća smatrala je da nastanak bolesti može biti posljedica: poremećaja ravnoteže kiselih i bazičnih produkata, poremećaja cirkulacije sokova u živcima, pojave sitnih bića u organizmima i drugo.⁸⁷ U razdoblju 18. stoljeća, zbog jačanja građanskog sloja, prosvjetiteljskih ideja i promjena u društvu, došlo je posljedično i do

---

⁷⁹ Miličević Josip, Narodna medicina i religija, U: Problemi sjevernog Jadrana: zbornik radova Sjeverojadranskog instituta i umjetnosti, Rijeka, 2003., 217.

⁸⁰ Brenko Aida, Praktičari narodne medicine, Etnografski muzej, Zagreb, 2004., 120.

⁸¹ Šušnić-Fliker Zdenka, n.dj., 1986, 42, 367-68, 372-373.

⁸² Isto, 42, 367-68, 372-373.

⁸³ Šušnić-Fliker Zdenka, Lijekovi narodnih ljekaruša u Hrvatskoj XVII. i XVIII. stoljeća, mag. rad, Dubrovnik, 1984.,5.

⁸⁴ Isto, 5.

⁸⁵ Isto, 5.

⁸⁶ Šušnić-Fliker Zdenka, n.dj, 1986., 42, 367-368.

⁸⁷ Isto, 42, 367-368.

napretka u medicini.⁸⁸ I u razdoblju 19. stoljeću dolazi do medicinskog napretka, napretka u fizici, biologiji, kemiji i razvoju tehnike.⁸⁹ Napredovanjima medicinskih dostignuća pojedina narodna vjerovanja ili narodni lijekovi i dalje su se smatrali korisnima, ali tada dolazi i do razilaženja u stavovima narodne i znanstvene medicine o primjeni nekih narodnih lijekova i običaja.⁹⁰ Valja napomenuti da je u svjetskim razmjerima 18. stoljeće ipak vrijeme velikog procvata i puno većeg napretka medicine. U tom je razdoblju Herman Boerhaave osnovao kliničku medicinu, Giovanni Battista Morgagni je utemeljio patološku anatomiju, Lazzaro Spallanzani je unaprijedio embriologiju, Edward Jenner je izumio cijepljenje itd.⁹¹ Također, u to vrijeme dolazi do razvoja tehnike, nastaju nove bolnice, pronađeni su novi lijekovi i metode liječenja, medicinska literatura postaje sve obilnija, a dolazi i do reforme medicinske nastave.⁹²

Što se tiče zdravstvenih prilika u Dalmaciji u 18. stoljeću, možemo reći da su zarazne bolesti često harale Dalmacijom jer higijena gradova i sela nije bila na visokoj razini. Ulice su u gradovima bile uske i često zatrpane smećem i izmetom stoke, a selima je redovito prijetila opasnost od zagađene vode jer su seljani pili vodu gdje se stoka napajala.⁹³ Nadalje, većina gradskog stanovništva liječila se kod profesionalnih liječnika, dok je seosko stanovništvo bilo prepušteno neprofesionalnim djelatnicima.⁹⁴ Svakako, važan faktor bilo je i gospodarstvo te platna moć seljaka. Medicinske usluge koje su pružali suseljani bile su besplatne ili nadoknađivane protuuslugama, dok su se liječničke usluge naplaćivale.⁹⁵ Treba spomenuti kako su liječnici u 18. stoljeću imali više administrativnu ulogu u smislu izvješćivanja vlade o zdravstvenom stanju stanovništva, najčešćim bolestima, uzrocima smrti itd.⁹⁶ Na samom kraju 18. stoljeća, pred pad, Mletačka je Republika izdala naredbe za poboljšanje čistoće.⁹⁷ Isto tako, krajem 18. i početkom 19. stoljeća, ljekarnici u Dalmaciji nisu mogli obavljati praksu bez odobrenja Mletačkog ljekarničkog kolegija.⁹⁸

Kako bi što bolje predstavili narodnu medicinu u Dalmaciji, ne možemo izostaviti djela Alberta Fortisa, Ivana Lovrića, Julija Bajamontija i Balthazara Haqčeta koji su opisivali

---

⁸⁸ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 191.

⁸⁹ Isto, 191.

⁹⁰ Isto, 20.

⁹¹ Gledinger Lavoslav, Medicina kroz vijekove, Zora, Zagreb, 1954., 236.

⁹² Isto, 236, 237.

⁹³ Peričić Šime, n.dj., 1980., 223.

⁹⁴ Isto, 226.

⁹⁵ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 28.

⁹⁶ Isto, 23.

⁹⁷ Peričić Šime, n.dj., 1980., 223.

⁹⁸ Božić-Bužančić Danica, n.dj., 1997., 145.

život u Dalmaciji. Fortis navodi da su Morlaci na zanimljiv način liječili bolesti groznice i reumatične bolesti. Univerzalni lijek kod Morlaka bilo je naći dobro vino ili rakiju, a za groznicu se navodi da je najbolje hodati i piti dok bolesnik ne zaboravi na bolest ili se preznojavati na suncu ili u blizini vatre.⁹⁹ Isto tako, za liječenje groznice navodi se još i da se riječni rakovi izlome dok su živi i stave na trbuh jer takva vanjska primjena čisti tijelo.¹⁰⁰ Za reumatske bolesti bolesnika ribaju po leđima, na ranu mu stavljaju užareni kamen omotan u krpu ili proso koji je dobro ugrijan na vatri i umotan u krpu.¹⁰¹

Hacquet ističe da su Uskoci praznovjerni, ali da im je i prvi lijek čaša klekovače, a pri jakom suncu legnu u krevet i znoje se.¹⁰² Slično kao Morlaci, Uskoci koriste užegle cigle koje su prethodno namočili u kvasini, rakiji ili vinu i zamotali u platno za liječenje reumatskih bolesti.¹⁰³

---

⁹⁹ Lovrić Ivan, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, JAZU, Zagreb, 1948., 171.

¹⁰⁰ Isto, 171.

¹⁰¹ Isto, 171.

¹⁰² Hacquet Balthasar, Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena, Entografski muzej, Split, 2008., 101.

Hacquet uglavnom pod nazivom Uskoci podrazumijeva morlačko stanovništvo uz samu dalmatinsko-bosansku granicu (posebice Kninska i Vrlička krajina)

¹⁰³ Isto, 102.

3.4 Medicinski praktičari

Kao što je već navedeno, profesionalni liječnici uglavnom su se brinuli o zdravlju gradskog stanovništva, dok je seosko stanovništvo bilo prepušteno neprofesionalnim liječnicima. U Dalmaciji nije bilo viših škola pa je mladež morala odlaziti na studij drugdje, a kao najpoznatija sveučilišta navode se ona u Veneciji, Padovi i Veroni.¹⁰⁴ Na sveučilištima u Padovi i Veneciji moglo se izučavati pravo, medicina i tehnika, dok je u Veroni bila vojna škola.¹⁰⁵ Godine 1717. Zdravstveni magistrat u Veneciji proglasio je Domenica Castelija protomedikom s mjesečnom plaćom u iznosu od 50 dukata.¹⁰⁶ Taj model iz metropole preslikan je potom i u provincijama Republike. Godine 1759. u Imotskom je djelovao prvi liječnik Niccoletto da Marinis,¹⁰⁷ a Angelo Diedo djelovao je za vrijeme kužne epidemije u Dalmaciji, 1783/84. godine kao providur za zdravstvo.¹⁰⁸ Na samom početku 19. stoljeća u Dalmaciji je bilo nešto više liječnika koji su bili sposobni pripremati lijekove, ali su bili nadzirani od zdravstvenog kolegija.¹⁰⁹ Svakako treba ponovno istaknuti kako su liječničke usluge bile naplaćivane, liječnika je bilo nedovoljno i bili su stranci, iz drugačijih društvenih slojeva s kojima se seosko stanovništvo zbog jezične i kulturne barijere nije moglo razumjeti pa je sve to stvaralo problem u liječenju seoskog stanovništva.¹¹⁰ U nedostatku liječnika, stanovništvo je tražilo pomoć od starijih seoskih žena s iskustvom prakse iz narodne medicine, baba vračara, kostolomaca, svećenika, hodža, popova, redovnika (kaluđera), brijača, kovača i drugih.¹¹¹ Nadriliječnicima su se smatrale ne samo osobe koje obavljaju liječničku praksu bez ikakvih kvalifikacija, već i one osobe koje imaju zakonsku dozvolu za obavljanje nekog liječničkog posla, ali poduzimaju intervencije koje im zakonom nisu dopuštene.¹¹² Tako možemo reći da su se nadriliječnici bavili izazivanjem pobačaja, liječenjem bolesti biljem ili lijekovima drugog podrijetla (travari, erboristi), liječenjem

---

¹⁰⁴ Peričić Šime, n.dj., 1980., 207.

¹⁰⁵ Isto, 207.

¹⁰⁶ Božić-Bužančić Danica, n.dj., 1997., 142.

¹⁰⁷ Isto, 143.

¹⁰⁸ Isto, 150.

¹⁰⁹ Isto, 145.

¹¹⁰ Brenko Aida, n.dj., 2004., 120.

¹¹¹ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 23.

¹¹² Isto, 23.

povreda kostiju ili iščašenja, vađenjem kamenca, vraćanjem, gatanjem, liječenjem molitvama ili zapisima.¹¹³

Jedna od važnijih metoda liječenja bila je narodna kirurgija. Pripremanje lijekova i čaranje najčešće su vršile žene dok su muškarci bili ti koji su obavljali kirurške zahvate.¹¹⁴ Najčešći kirurški zahvati bili su vezani uz namještanje slomljenih kostiju, vidanje rana i barbirenje.¹¹⁵ Kirurški zahvati obavljani su na živo, ponekad uz korištenje opijata kao što je rakija i obaveznu potvrdu da je operacija na vlastitu odgovornost, tj. bez mogućnosti progona liječnika.¹¹⁶ Aparatura za operacije najčešće se sastojala od: noža, kliješta, šuplje cijevi, pile, željezne kuke, srebrene žlice, raščesljanog pamuka itd.¹¹⁷ Zanimljivo je da su postojali i kirurzi ranarnici koji su djelovali i u samostanskim bolnicama.¹¹⁸ Isto tako, važno je istaknuti kako su konkurencija kirurzima bili briači koji su se najviše bavili vađenjem zubi i puštanjem krvi.¹¹⁹

U narodnoj medicini postoje mnoge terapije, a jedna od terapija je upravo puštanje krvi, u narodu poznatija kao barbirenje ili šrafanje. Seoski barbiri liječili su nelegalno, bili su neuki i neobrazovani, a svoje su vještine naučili usmenom predajom i praksom preuzetom od starijih naraštaja.¹²⁰ Za razliku od seoskih vračeva, barbiri su svoje usluge naplaćivali, a uživali su veliku čast, povjerenje i poštovanje.¹²¹ Zanimljivo je da su postojali i putujući barbiri koji su putovali po selima i za naknadu u hrani ili novcu obavljali barbirenje.¹²² Barbirenje se izvodilo tako da bi se zarezala koža i puštala krv prema načelima vakuuma, stavljanjem rogova ili kupica.¹²³ Tijekom 18. i 19. stoljeća puštanje krvi smatralo se potrebnim za gotovo sve bolesti, zato što je narodna medicina navodila da je najčešći uzrok bolesti pokvarena, prehladena ili suvišna krv.¹²⁴ Nadalje, ovisno o tome od čega osoba boluje, određen je položaj na tijelu za puštanje krvi. Tako se, na primjer, za glavobolju puštala krv iz žila u predjelu čela,

---

¹¹³ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,23.

¹¹⁴ Isto, 17.

¹¹⁵ Isto, 17.

¹¹⁶ Isto, 76.

¹¹⁷ Isto, 75.

¹¹⁸ Bazala Vladimir, Uloga crkvenih redova u medicini i farmaciji kod Hrvata, Bogoslovna smotra, Zagreb, 1968. 246.

¹¹⁹ Božić-Bužančić Danica, n.dj., 1997., 140.

¹²⁰ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,62.

¹²¹ Dugački Vlatka, Regan Krešimir, n.dj., 2019., 48.

¹²² Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,62.

¹²³ Isto, 58.

¹²⁴ Isto, 60.

sljepoočnice ili uha.¹²⁵ U dalmatinskim i primorskim gradovima barbirenje je pravno regulirano još od srednjeg vijeka i nikada nije steklo veliku popularnost kao što je to bilo u području Hrvatskog zagorja i Međimurju.¹²⁶ Isto tako, barbirska praksa od druge polovice 18. stoljeća i kasnije za vrijeme Marije Terezije izrazito se ograničila.¹²⁷

Osim barbira postoje i ramnači, kostolomci ili namikači kojima su se ljudi obraćali kod povreda kostiju, prijeloma ili uganuća zgloba. Oni su namještali kukove, ravnali kičmu, „dizali“ želudac, obavljali razne masaže i drugo.¹²⁸ Također, namještači kostiju su bili jako cijenjeni u društvu i njihov se zanat prenosio s generacije na generaciju.¹²⁹ Namještači kostiju svoj rad nikad nisu naplaćivali, ali su prihvaćali darovane naknade.¹³⁰ Za prijelome ili iščašenja koristili su dostupne stvari kao što je kora drveća, malene daščice i druge stvari.¹³¹

Rašljari su bili narodni praktičari koji su, prema predaji, imali izražena osjetila dodira i opažanja zračenja kao što su, naprimjer, podzemne vode.¹³² Rašljari se spominju već od antičkih vremena, a na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće napušta se vjerovanje da se rašlje pokreću nadnaravnim silama i da je sama uloga rašljara sporedna.¹³³ Dakle, tada se počinje shvaćati da je za uspješno rašljanje bitan rašljara, a da su štap i rašlje samo pomagala.¹³⁴ Zanimljivo je da se tijekom 18. stoljeća rašljarstvo koristi i u drugim područjima kao što su biljarstvo i ljekarništvo.¹³⁵

Nadalje, postoje i praktičari narodne medicine koji liječe biljkama, a nazivaju se biljarima ili biljaricama. Liječenje biljem pretežito je bio ženski posao i pretpostavljalo je da osoba ima nadnaravne moći, kao i raslinje koje koristi.¹³⁶ Biljari su najčešće bili specijalizirani za pojedine bolesti, a umijeće pripravljanja recepata prenosilo se s generacije na generaciju.¹³⁷

---

¹²⁵ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,60.

¹²⁶ Isto, 64, 66.

¹²⁷ Isto, 62.

¹²⁸ Brenko Aida, n.dj., 2004., 111.

¹²⁹ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,68.

¹³⁰ Isto, 68.

¹³¹ Isto, 68.

¹³² Isto, 72.

¹³³ Isto, 72.

¹³⁴ Isto, 72.

¹³⁵ Isto, 74.

¹³⁶ Brenko Aida, n.dj., 2004., 112.

¹³⁷ Isto, 112.

3.5 Najčešće korišteni biljni lijekovi i najčešće bolesti

Sve do 17. stoljeća, kada se razvila jatrokemija, odnosno liječenje kemijskim sredstvima, ljekovito bilje bilo je osnovna sirovina za proizvodnju lijekova.¹³⁸ Za liječenje se upotrebljavaju listovi, cvjetovi, korijenje, čitave biljke, plodovi, sok i kora.¹³⁹ Biljke se najčešće koriste u obliku svježe iscijeđenog soka, čajeva, moče se u rakiju ili se nabrano korijenje neke biljke stavlja na rane da izvuče gnoj ili potpomogne zacjeljivanju.¹⁴⁰ Zanimljivo je da u narodnoj medicini smatraju kako su najljekovitije biljke one koje rastu samoniklo po livadama i šumama, a u dalmatinskoj tradiciji je da se biljke uzgajaju i u vlastitom vrtu.¹⁴¹ Isto tako, vrlo je važno bilo vrijeme branja ljekovitog bilja. One se beru za suha i sunčana vremena, najčešće kad su u cvatu i suše se u hladu na zračnom mjestu.¹⁴² Najčešće biljke koje se koriste za ljekovite svrhe su: bazga, borovnica, bosiljak, brđanka, breza, bršljan, cikla, češnjak, čičak, čuvarkuća, divlja ruža, drijen, gavez, glog, gospina trava, hrast, hren, imela, ivanjsko cvijeće, kadulja, kamilica, kičica, kim, komorač, kopriva, kukuruz, kupina, kupus, lan, lavanda, lijeska, lipa, lovor, luk, majčina dušica, mak, maslačak, matičnjak, mravinac, neven, oman, paprat, pelin, peršin, perunika, preslica, rusomača, ružmarin, sljez, smreka, stolisnik, suncokret, timijan, tisa, tratinčica, trputac, vodopija, vrba, vučja stopa, zečji trn, zob, žutika i mnoge druge.¹⁴³ Osim toga, neki od najviše korištenih lijekova biljnog podrijetla bili su: maslinovo ulje, rakije (travarica, biska, ružica), smola i drugo.¹⁴⁴

Najčešće spominjane bolesti su: groznica, malarija, išijas, kamenac, srdobolja, vodena bolest, smetnje dišnih organa, otekline, zubobolja, ugrizi zmija i teškoće pri porodu.¹⁴⁵ Osnovna sredstva za pripremanje lijekova su ponajprije bila dostupna sredstva iz domaćinstva, poput: mlijeka, meda, octa, brašna, ječma, soli i drugih.¹⁴⁶ Najčešća otapala bila su crno i bijelo vino, a najčešći pripravci životinjskog podrijetla bili su: puž golać, pijevac, jež, loj uškopljenog ovna, rog jelena ili divokoze, magareće mlijeko i drugo.¹⁴⁷ Od lijekova životinjskog podrijetla najvažnije je izdvojiti: med, masti (puhova, ježeva, pačja, guščja,

¹³⁸ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,82.

¹³⁹ Isto, 84.

¹⁴⁰ Isto, 84.

¹⁴¹ Isto, 85.

¹⁴² Isto, 85.

¹⁴³ Isto, 84, 85.

¹⁴⁴ Isto, 105.

¹⁴⁵ Škrobonja Ante, Medicina svud oko nas, Acta medico-historica Adriatica, Rijeka, 2008., 106.

¹⁴⁶ Isto, 106.

¹⁴⁷ Isto, 106.

svinjska, zečja itd.), mlijeko, svježi sir, čitave životinje ili njihove dijelove i urin.¹⁴⁸ U narodnoj medicini smatralo se da bolest može prijeći s čovjeka na životinju ili njezin dio ako se životinja ili dio životinje privije na ranu, a navodi se i korištenje nečiste terapije, tj. liječenje urinom ili izmetom.¹⁴⁹

Alberto Fortis u djelu *Put po Dalmaciji* opisuje neke običaje liječenja kod Morlaka. Autor navodi da su Morlaci kao jedan od lijekova za želučane tegobe koristili riječne rakove.¹⁵⁰ Isto tako, Fortis govori kako su Morlaci koristili puščani prah (barut) kada im je potrebno očistiti tijelo.¹⁵¹ Upravo zato valja spomenuti i korištene lijekove ljudskog i mineralnog podrijetla. Kao najčešće lijekove ljudskog podrijetla možemo izdvojiti: majčino mlijeko, menstrualnu krv, smolu iz uha, mokraću, izmet, znoj, slinu i drugo.¹⁵² Najčešće korišteni lijekovi mineralnog podrijetla bili su: olovo, barut, vinski kamen, modra galica, kamen gladac, morska voda i slično.¹⁵³

---

¹⁴⁸ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,107.

¹⁴⁹ Kujundžić Nikola, n.dj., 2020., 98.

¹⁵⁰ Lovrić Ivan, n.dj., 1948., 171.

¹⁵¹ Isto,, 171.

¹⁵² Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,108.

¹⁵³ Isto, 108.

3.6 Odnos religije i magije

Kao što je već navedeno, naputci u ljekarušama mogu se podijeliti na dvije skupine: apstraktnu i konkretnu. Konkretni naputci odnose se na liječenje pojedine bolesti na temelju pučkog iskustva i predaje, a apstraktnu skupinu čine naputci koji predstavljaju metafizički odnos prema bolesti i liječenju, tj. naputci za zaštitu od raznih uroka, zapisi, sredstva za obranu, pučki horoskop i molitve.¹⁵⁴ Objašnjavanjem nepoznatog i pretvaranjem u razumljivo, religija umanjuje strahove i tjeskobe pojedinca.¹⁵⁵ Kod narodne primjene ljekovitog bilja teško je bilo razlučiti magičnu komponentu od empirijske, farmakološke. One se isprepliću.¹⁵⁶ No, bitno je naglasiti razliku između magijskih i religijskih obreda. Magijski obredi podrazumijevaju aktivan odnos prema nadnaravnom svijetu u smislu da čovjek magijskim postupcima može utjecati na taj svijet i izazvati promjene, dok religijski obredi naglašavaju ljudsku bespomoć.¹⁵⁷ U narodnom vjerovanju smatralo se da su svećenici posvećeni ljudi koji mogu uz pomoć molitve i svete vode poništavati uroke i čini.¹⁵⁸ Kako bi se utvrdilo je li neka bolest nastala djelovanjem naravnih sila ili prirodnim putem, koriste se „metode magičke dijagnostike“ kao što su: bacanje živog ugljeglja u vodu, bacanje zrna graha u plamen, lijevanje olova i drugo.¹⁵⁹

Pojedine biljke služile su za liječenja, ali ponekad su se biljke koristile i u magijske svrhe. Pomoću biljaka se osoba štitila od bolesti i zla.¹⁶⁰ Primjerice, češanj češnjaka, djelić korijena odoljena, omana ili anđelike i komadić tisova drveta nosili su se oko vrata ili ušivali u odjeću za obranu od utjecaja kužnih bolesti.¹⁶¹ Također, tradicijska vjerovanja u magijska svojstva biljaka vidljiva su i danas. Na Cvjetnicu se katolici umivaju cvijećem, nose palmine i maslinove grane na blagoslov, kitice cvijeća se blagoslivljaju i nose kući za zaštitu. Uz to, narod se obraćao svecima koje je smatrao zaštitnicima za određenu bolest.¹⁶²

---

¹⁵⁴ Ur. Pećina Marko, Fatović-Ferenčić Stella, Knjige od Likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom cirilicom, Zagreb, 2010., 10.

¹⁵⁵ Haviland William A., Kulturna antropologija, Jastrebarsko, Slap, 2004., 375.

¹⁵⁶ Grmek Mirko Dražen, Narodna kirurgija, Medicinska enciklopedija, Zagreb, 1958., 581.

¹⁵⁷ Brenko Aida, n.dj., 2004., 117.

¹⁵⁸ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 52.

¹⁵⁹ ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, n.dj., 1969., 437.

¹⁶⁰ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 87.

¹⁶¹ Isto, 87.

¹⁶² Isto, 89.

Prema narodnom shvaćanju postojale su dvije vrste magije, bijela i crna, a obje su bile povezane s korištenjem biljaka.¹⁶³ Bijelom magijom je smatrana ona koju daju vile, tj. magija kojom se čini dobro, a crna magija je dana od vruga i to je ona koja šteti.¹⁶⁴ Isto tako, magijska svojstva bila su vidljiva i u uputama za primjenu lijeka. Naime, pojedine lijekove, prema preporuci, trebalo je piti tri puta na dan kroz 7 ili 9 dana, prije izlaska sunca, a prisustvo magičnih brojeva osiguravalo je uspjeh u liječenju i trebalo ih se strogo pridržavati.¹⁶⁵ Ti magični brojevi koji se navode predstavljaju vezu s religijom. Simbolika broja tri se očituje u trojstvu božanskih osoba i Kristovom uskrsnuću.¹⁶⁶ Broj pet je povezan s pet Isusovih rana, a broj sedam sa sedam darova Duha Svetoga, sedam svetih sakramenata i drugo.¹⁶⁷

Dijelovi životinja kao što su: životinjski zub, perje i drugo, nosili su se kao zaštitno sredstvo za obranu od vještica i urokljivih očiju.¹⁶⁸ Zanimljivi su bili i postupci za skidanje nameta ili uroka jer su oni obuhvaćali izgovaranje ili pisanje određenih molitvenih formula kao što su: pregovor, kađenje tamjanom i bacanje živog ugljeglja u vodu.¹⁶⁹ Prema narodnom vjerovanju, ako je dijete bilo razdražljivo, plačljivo i nemirno, ako čovjek iznenada dobije vrućicu ili glavobolju, ako ne može spavati i osjeća slabost, sumnja se na namet, nagaz ili uroke.¹⁷⁰ Namet obično izvode vještice i *more*, iz zlobe ili po narudžbi neke osobe iz bolesnikove okoline, a na bolest se može nagaziti na opasnim mjestima gdje se zadržavaju nečiste sile, najčešće na raskrižju.¹⁷¹ Osobe urokljivih očiju mogu nekoga ureći pa pred njima treba sklanjati djecu, a pri prvoj posjeti djetetu dobro je izreći formulu od odricanja lošeg utjecaja.¹⁷² Kako bi se zaštitili od magijskih postupaka ili skinuli urok i namet, koristilo se govorenje ili pisanje molitvenih formula, kađenje bolesnika tamjanom i drugo.¹⁷³ Za skidanje uroka bile su potrebne posebne sposobnosti i znanje koje se prenosilo sa starijih naraštaja na mlađe. Prilikom izvođenja magijskih postupaka formule su se tiho izgovarale, a njihov je

---

¹⁶³ Brenko Aida, n.dj., 2004., 117.

¹⁶⁴ Isto, 117.

¹⁶⁵ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,87.

¹⁶⁶ Miličević Josip, n.dj., 2003., 217.

¹⁶⁷ Isto, 217.

¹⁶⁸ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,107.

¹⁶⁹ Isto, 122.

¹⁷⁰ Isto, 121.

¹⁷¹ Isto, 121.

Mora: prema pučkom vjerovanju neudata žena nadnaravnih moći koja nastaje od ženskoga djeteta rođenog u posteljici. Nakon udaje postaje vješticom, a nakon smrti može postati vukodlakom. Pretvara se u životinju (muhu, mačku, kokoš...) te napada ljude noću dok spavaju, osobito malu djecu.

¹⁷² Isto, 122.

¹⁷³ Isto, 122.

sadržaj ostao tajan i često je sadržavao kršćanske elemente.¹⁷⁴ Magijski postupci vidljivi su već kod dodavanja vode nad kojom se moli. Naime, voda se mora ugrabiti nizvodno ili zahvatiti ispod sedam mlinica ili sedam mostova ili donijeti s tri izvora, a u tu vodu ubacivali su se komadići žive žeravice, opet u magičnim brojevima pet, sedam i devet.¹⁷⁵ Tekstovi koji su se izgovarali za skidanje uroka imali su elemente ili su bili skoro isti kao molitve *Oče naš*, *Vjerovanje* i druge.¹⁷⁶ Svećenici su u svojim molitvama proklinjali zle sile koje su donijele bolest, služeći se raznim formulama za skidanje uroka.¹⁷⁷ Ako bolesnik nije mogao doći, svećeniku se nosila bolesnikova roba da je blagoslovi i tako pomogne skinuti uroke.¹⁷⁸

Zapisi su bili različiti tekstovi vjerskog karaktera koji su sadržavali molitve za ozdravljenje, a sastavljanjem i pisanjem zapisa bavili su se vjerski obrazovani ljudi.¹⁷⁹ Tako su kod katolika sastavljači zapisa najčešće bili franjevački redovnici, dok su kod muslimana to bili uglavnom hodže.¹⁸⁰ Tekstovi zapisa su većinom dijelovi molitvi, fragmenti Biblije ili Kurana, ali ponekad su i skupine nerazumljivih riječi i drevne formule kojima se više ne zna izvorno značenje.¹⁸¹ Takvi tekstovi nosili su se presavinuti u trokute (kod muslimana) i u četverokute (kod katolika), bili su pohranjeni u srebrene spremnice ili zamotani u tkaninu i nošeni na ogrlici oko vrata ili privezani za bolesno mjesto.¹⁸² Zanimljivo je da se po zapis išlo i do svećenika druge vjere jer se smatralo da je tada djelotvornost zapisa još i jača.¹⁸³ Izrada muslimanskih napisa bila je teža, s obzirom na to da su računali kojoj zvijezdi bolesnik pripada, mora li se zapis nositi trajno, kada treba napisati zapis i drugo.¹⁸⁴ Nadalje, Lovrić nam govori o Morlacima koji su vjerovali da zapisi mogu izliječiti svaku bolest i nadjačati svaku vradžbinu, stoga su upravo oni često sa sobom nosili zapise.¹⁸⁵ Isto tako, zanimljivo je istaknuti kako je magična riječ *abracadabra* ispisana u obliku trokuta služila kao obrana od zubobolje, groznice i drugih bolesti.¹⁸⁶

---

¹⁷⁴ Isto, 122., 123.

¹⁷⁵ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,123.

¹⁷⁶ Isto, 124.

¹⁷⁷ Isto, 129.

¹⁷⁸ Isto, 129.

¹⁷⁹ Isto, 150.

¹⁸⁰ Isto, 150.

¹⁸¹ ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, n.dj., 1969., 437.

¹⁸² Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,150.

¹⁸³ Isto, 150.

¹⁸⁴ Isto, 150.

¹⁸⁵ Lovrić Ivan, n.dj., 1948., 169.

¹⁸⁶ ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, n.dj., 1969., 437.

Julije Bajamonti, suvremenik kužne epidemije u Dalmaciji, navodi kako je stanovništvo smatralo da su se zarazili Božjom voljom.¹⁸⁷ Nadalje, valja istaknuti i primjer praznovjerja, kojeg je 1783. godine zabilježio Baltazar Hacquet, koji navodi da je stanovništvo Splita smatralo da ih od svih bolesti štiti osušeni gnjurac kojega su imali u svojim sobama.¹⁸⁸ Nadalje, Hacquet navodi kako su Morlacima popovi prodavali svakojake amulete koji bi ih zaštitili od zloduha, a na ovakav su način popovi ubirali novac.¹⁸⁹ Stoga ne čudi da su ljudi nosili amajlije, amulete, talismane kako bi se zaštitili od djelovanja „zlih sila“. Kao amajlije većinom su se koristili životinjski zubi, drago ili poludrago kamenje, dijelovi nekih biljaka, komadići metala različitih oblika (najčešće križ, polumjesec, pentagram i krug), zrna jantara ili koralja, komad užeta s vješala i drugo.¹⁹⁰ Upravo zato najčešće se spomenuti predmeti nose oko vrata, a ponekad su se kao amajlije koristile sličice i pisani tekstovi.¹⁹¹ Prema narodnom vjerovanju te predmete je trebalo uvijek imati uz sebe, odnosno trebalo ih je svakodnevno nositi uz golo tijelo, a ne povrh odjeće.¹⁹²

---

¹⁸⁷Bajamonti Julije, *Storia della peste che regno Dalmazia, negli ann 1783-1784, Venezia, 1896.*, 65.

¹⁸⁸ Hacquet Balthasar, n.dj., 2008., 121.

¹⁸⁹ Isto, 82.

¹⁹⁰ ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, n.dj., 1969., 437.

¹⁹¹ Isto, 437.

¹⁹² Isto, 437.

4. Ljekaruša „Različite likarije“ Petar Bartulović

4.1 O autoru

Ljekaruše su obično knjižice pisane rukom, ali postoje i one koje su se tiskale. Dvije najpoznatije tiskane ljekaruše iz 18. stoljeća svakako su: Vladimirovićeva i ljekaruša fra Petra Bartulovića-Puovića. O životu fra Petra Bartulovića ne zna se mnogo toga. Naime, pretpostavlja se da je Bartulović rođen negdje oko 1746. godine u Makarskoj.¹⁹³ Školovao se u Loretu, u Italiji, gdje je stekao doktorat iz područja teologije.¹⁹⁴ Obnašao je dužnost tajnika mletačkog providura za Dalmaciju i bio je kanonik i dekan makarske katedrale, a na tom položaju bio je i nakon pada Mletačke Republike, 1797. godine.¹⁹⁵ Nakon 1807. godine nema više nikakvih podataka o Bartuloviću u Makarskoj, niti je zabilježen ikakav zapis o njemu u maticama umrlih u Makarskoj.¹⁹⁶ Pretpostavlja se da je Bartulović napustio Makarsku, 1807. godine uslijed ruskog napada na Makarsko primorje.¹⁹⁷ Bartulović je bio povijesni pisac, filozof i sastavljač ljekaruša, a njegovo najvrjednije djelo, već spomenuta ljekaruša „Različite likarije“, jedna je od najstarijih medicinskih djela tiskanih na hrvatskom jeziku.¹⁹⁸

Zanimljivo je istaknuti kako je Bartulović 1807. godine izdao biljaricu pod nazivom *Imme od trava talianski i slovinski i od mnogih naravne kriposti skupgljene od Petra Bartulovichia-Puovichia – kanonika i dekana od katedrale u Makarskoj*.¹⁹⁹ Ova rukopisna biljarica nije sačuvana jer je za vrijeme Drugog svjetskog rata bila pohranjena u knjižnici u Zadru koja je bila bombardirana, a rukopisi i vrjednije knjige najvjerojatnije su preneseni u Italiju.²⁰⁰ Valja istaknuti i druga Bartulovićeva djela koja su nastala u Veneciji u rasponu od 1794. do 1797. godine, a među kojima su: *Epitome del privilegio, e rolo di Macarsca, Primorie, e Craina, con le sue prodezze, onori, e contegno, delle famiglie privilegiate (Venezia, 1794)*, *Dalmazia antica e recente, colle sue gloriose militari virtu (Venezia, 1795)*,

---

¹⁹³ Berić Dušan, „Različite likarije“ Petra Bartulovića-Puovića. u: Iz hrvatske medicinske prošlosti. Spomen knjiga Zbora liječnika Hrvatske, Zagreb, Zbor liječnika Hrvatske, 1954., 228.

¹⁹⁴ Isto, 228.

¹⁹⁵ Isto, 228.

¹⁹⁶ Isto, 228.

¹⁹⁷ Isto, 228.

¹⁹⁸ Hrvatski leksikografski zavod, Bartulović Petar, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1396> (pogledano, 09.02.2022)

¹⁹⁹ Hrvatski leksikografski zavod, Bartulović Petar, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1396> (pogledano, 09.02.2022)

²⁰⁰ Berić Dušan, n.dj., 1954., 233.

*Antico ducato s. Sabba chelmo Herzegovina dalle Barbere Rovine (Venezia, 1796), Nobil antica Rauliich da Coziza Gorsca xupa Vargoraz (Venezia, 1796), Prudenza rettificante l'operazioni umane a rutti necessaria (Venezia, 1796), Chronicon della dedizione e privilegio di Macarsca, Primorie e Craina (Venezia, 1797).*²⁰¹ Možemo zaključiti da je predmet njegovih djela uglavnom historijskog karaktera te većinom iz historije s područja Makarske na kojem je živio i djelovao.²⁰²

Kao što je već istaknuto, u Dalmaciji nije bilo sveučilišta za obrazovanje mladeži, a svećenici su bili jedan od najuččenijih slojeva društva.²⁰³ Upravo zato se svećenstvo, u nedostatku obrazovnih ustanova u Dalmaciji, pobrinulo za opismenjavanje i educiranje stanovništva, osnivanjem i organiziranjem učenja za pripadnike mladeži.²⁰⁴ U Makarskoj je 1784. godine tamošnje svećenstvo osnovalo *Congregazione dell' Oratoto*, ustanovu koja je bila odobrena kako od crkvenih instanci, tako i od mletačkog Senata.²⁰⁵ Zadatak ovakve ustanove bio je da odgaja mlade, a pored vjerskih predmeta učilo se i o gramatici, retorici i filozofiji.²⁰⁶ Također, početkom 1788. godine, u mjestu Podgora nedaleko od Makarske, osnovana je osnovna škola za dječake u kojoj je mjesni župnik podučavao djecu.²⁰⁷ Po uzoru na ovu, slična škola osnovana je nekoliko godina kasnije i u Ninu, točnije 1793. godine.²⁰⁸

---

²⁰¹ Hrvatski leksikografski zavod, Bartulović Petar, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1396> (pogledano, 09.02.2022)

²⁰² Berić Dušan, n.dj., 1954., 228.

²⁰³ Peričić Šime, n.dj., 1980., 224, 207.

²⁰⁴ Isto, 224, 206.

²⁰⁵ Isto, 206.

²⁰⁶ Isto, 224, 206.

²⁰⁷ Isto, 224, 206.

²⁰⁸ Isto, 224, 206.

4.2 O ljekaruši

Ljekaruša „Različite likarije“ fra Petra Bartulovića tiskana je 1799. godine u Mlecima. Njezin format je 17,1cm x 11,3cm i sastoji se od svega 34 stanice. Na početnim stranicama nalazi se Bartulovićev predgovor čitatelju u kojem sam autor objašnjava kome je namijenjena i posvećena ljekaruša, tj. za koga je napisana riječima: *Oni i koga se dosada naodjaju pri(j)a ne (h)ti j(ih) dati, s njima budući se pomaga i po njima živi(j)a; da li kada bistro razumi goruću moju želju općene koristi, tada se dobrovoljno prignu svaka mi očitovati; koja evo ja udilj dajem na svitlost prikazujući, i posvećujući slovinskom narodu da se svaki s istim služi, i pomaga, a navlastito oni koji pri(j)a za nje nisu znali, od njih naučitelja imali, niti su po koji način svoj(ih) potreba ličnika mogli uzdaržati, uglajući svakoj varsti bolesti pristojne like, da nebi barem od sada unaprida podnosili običajne nevolje, i škode u bolesti vlastitoga tila, ni budu gledati izkorenuće svoj stada, i drugi(h) živina čoviku korisni, i potribiti.* Zanimljivo je da sam Bartulović napominje kako on nije autor navedenih uputstava za liječenje te da je recepte dobio od nekog liječnika *prijaih ne hti jih dati, s njima budući da se pomaga i po njima živija.* Isto tako, prema tekstu iz predgovora može se zaključiti da Bartulović nije niti autor recepata za liječenje bolesti nego je koristio iskustvo narodnih ljekara *Preveliku pomlju uloži(h) od puno vrimena za imati ove različite Likari(j)e, koje nakon mnozi molba bi(h)u mi poklonjene.* Drugim riječima, autor Bartulović samo je na jednom mjestu skupio i razvrstao postojeće recepte i načine liječenja. Recepti u ljekaruši počinju na 5. stranici i bolesti su razvrstane abecednim redom. Na lijevoj se strani nalaze brojevi od 1 do 104 koji označavaju broj bolesti u ljekaruši. Pojedina bolest u ljekaruši može imati više recepata koji su onda u tekstu također označeni brojevima. Isto tako, sama ljekaruša donosi ukupno 336 uputa za liječenje ljudi i životinja. Sadržaj navedene ljekaruše napisan je na ikavici kojom se govorilo na makarskom području. Navedena Bartulovićeva ljekaruša slična je Vladimirovićevoj i Markovićevoj ljekaruši, a Šimićeva i drugi dio Budisavljevićeve ljekaruše prijepis su upravo ove Bartulovićeve ljekaruše.²⁰⁹

---

²⁰⁹ Berić Dušan, n.dj., 1954., 230.

RAZLIČITE LJAKARIE

Tlesni bolesti jedne, i drughe varste čegljadi; takoger
i xivina, hochiu rechi, tolixo za obranu onni, i
napridak kojemu korisne, i potribite coviku, ko-
liko za upazitse, i pomoriti nixe drughe var-
ste istomu škodglive, i dosadglive, od sta-
ri pametni Slovinski Lječnika od pužo vl-
kova uzdarxasse, a korisno svegler
kusane.

O D

P. M. D. D. PETRA BARTULVI-
CHIA IZ

M A C A R S C H E

u ovaku srednost sloxena, dassé opchieno, i očito
isti slovinski Narod s'gnima sluxi, i pomaga.

~~~~~

1799.

~~~~~

Naslovna stranica Bartulovićeve ljekaruše

Slika br. 1 Slika preuzeta: Berić Dušan, „Različite likarije“ Petra Bartulovića-Puovića. u: Iz hrvatske medicinske prošlosti. Spomen knjiga Zbora liječnika Hrvatske, Zagreb, Zbor liječnika Hrvatske, 1954.

4.3 Usporedba sličnosti sadržaja izvora s drugim ljekarušama u Dalmaciji u XVIII. stoljeću

Kao što je već navedeno, Bartulovićeva ljekaruša slična je Vladimirovićevoj i Markovićevoj ljekaruši, a Šimićeva i drugi dio Budisavljevićeve ljekaruše prijepis su Bartulovićeve ljekaruše.²¹⁰ Kao prilog tomu, prema Berićevoj djelu, prikazat će se nekoliko recepata kojima Berić dokazuje prepisivanje od Bartulovićeve ljekaruše.²¹¹ Naime, Berić navodi kako su recepti sadržajno isti, ali razlikuju se po tome što nemaju iste redne brojeve i što je Bartulović pisao ikavicom, a Budisavljević ijekavicom.²¹² Isto tako, Berić navodi da se broj recepata u navedenim ljekarušama također podudara. Tako je Budisavljević zadržao skoro isti redoslijed, ali bez oznake slova. Do broja 20 podudaraju se potpuno, ali već pod brojem 21. kod Bartulovića je zapis „Tko se ižeže“, a ta ista bolest kod Budisavljevića je pod brojem 22.²¹³ Nadalje, za bolest „Jajca mada čoviku bole“ kod Bartulovića su pod brojem 20, a kod Budisavljevića pod brojem 21.²¹⁴ Kako bi dokazao prepisivanja i iste recepte, Berić uspoređuje ukupan broj recepata i pojedinačne brojeve u Bartulovićevoj i Budisavljevićevoj ljekaruši. Zanimljivo je da u nekim trenucima, kako navodi Berić, Budisavljevićev broj recepta je za jedan broj naprijed, nego što je slučaj kod Bartulovića, ali sve do 95. Budisavljevićevog recepta.²¹⁵ Bartulovićeva ljekaruša ima još recepata, a upravo zato Berić pretpostavlja da Budisavljević nije imao recepte od 100. do 104 i zato ih uopće ne navodi.²¹⁶

Važno je napomenuti da su prema Berićevoj navodima Budisavljevićeva, a tako i Bartulovićeva ljekaruša, prijepis Vladimirovićeve ljekaruše *Likarije priprostite*.²¹⁷ Berić navodi da postoji još jedan rukopis koji ima sličnosti s Bartulovićevom i Vladimirovićevom ljekarušom. Autor tog rukopisa je Dotur Marković, a puni naziv tog djela je *Najisvrsniji lijekovi od godine 1784. za unutra naznačene boli*, tj. Markovićeve ljekaruše.²¹⁸ S obzirom na

---

²¹⁰ Berić Dušan, n.dj., 1954., 230.

²¹¹ Isto, 230, 231.

²¹² Isto, 230.

²¹³ Isto, 231.

²¹⁴ Isto, 231.

²¹⁵ Isto, 231.

²¹⁶ Isto, 231.

²¹⁷ Isto, 233.

²¹⁸ Isto, 233.

to da Markovićeva i Bartulovićeva ljekaruša imaju recepte koji su slični ili jednaki, Berić pretpostavlja da su te dvije ljekaruše imale isti izvor.²¹⁹

Osim Budisavljevića, Berić navodi da je ljekaruša, čiji je vlasnik bio Manojlo Trbojević (općinski liječnik u Plaškom), s pojedinim izuzetcima, bila sasvim jednaka s Budisavljevićevom, a samim time i Bartulovićevom ljekarušom.²²⁰ Također, smatra se da Šimićeva ljekaruša ima jednake lijekove kao i Budisavljevićeva i da su obje prijepis istog originala.²²¹ Zanimljivo je da su i drugi autori prepisivali od Bartulovićeve ljekaruše, što se može zaključiti prema identičnim receptima koje je Bartulović prvi iznio. Berić je zaključio da iste recepte kao u Bartulovićevoj ljekaruši možemo pronaći u djelima: „Protokol“ Sime Kostića iz Tešnja pisan 1835. godine te „Raslicsite Likarije“ od fra Mateja Nikolića iz Osovca pisane 1842. godine.²²² Upravo zbog mnogo istih recepata, tj. zbog nerijetkog doslovnog prepisivanja, možemo zaključiti kako je Bartulovićeva ljekaruša bila poznata i dostupna, ne samo po Dalmaciji i Boki Kotorskoj, nego i po Bosni i Hercegovini.²²³

---

²¹⁹ Berić Dušan, n.dj., 1954., 234.

²²⁰ Isto, 232.

²²¹ Isto, 232.

²²² Isto, 233.

²²³ Isto, 233.

BARTULOVIĆEVA LJEKARUŠA	BUDISLAVLJEVIĆEVA LJEKARUŠA
25. Za Krastava usta. Uzmi lista od bile loze, iztuczi, i onnu voddu uzmi smiscaj s' medom, i maxi usta. (str.13)	26. Za krastava usta. Uzmi lista od bijele loze, stuci, i uzmi onu vodu i smješaj s medom i maži usta. (str.23)
59. Akoze stogod namechie. Suari Rosopasti, i Bukvicze, u bilomu vinu, i peri.(str.20)	55. Ako se štogod nameće. Uzmi rosopsti i bokvice u bijelom vinu, i peri. (str.31)
84.Sisse kadda xennu Bolle. Uzmi Ječma, i koparve, czuita od zovine, skuvaj sué zajedno, i privij nogne. 2. Uzmi pitome metvicze, i kopra, ter vari u vinu, i zavijaj s' onim mlakim. (str.28)	80. Sise kada ženu bole. Uzmi ječma i koprive, cvijeta od zovike, skuhaj sve zajedno i privijaj na njih. 2. Uzmi pitome metvice i kopra, ter vari u vinu i zavijaj onim mlakim. (str.199)
99. Od zljcia. Kadase napne koje zló naparstu, illi naruczi, sto zovu zljçh, stapaj ú vrillu vodu, illi uglje, dalli odma kako počme. 2.Uzmi sirova mesa spariga na ugljenu, i privaj. Vidi M. Istuzi solli ú pra sitno, i smicaj s'xumanzen od jaja, i priviaj. (str.32)	95. Od zlića. Kad se napne koje zlo na prstu ili na ruci, što zovu zlić, stapaj u vrelu vodu ili ulje; ali odmah, kako počne zalac, to čini. 2. Uzmi sirova mesa, spari ga na ugljenu, privijaj. Vidi M. I.-Stuci soli u prah sitno i smješaj sa žumanjcem od jajeta, pa privijaj. (str. 207)

Tablica br. 1

BARTULOVIĆEVA LJEKARUŠA	MARKOVIĆEVA LJEKARUŠA
46. Za maroide. Uzmi uglja nastariega jednu litru, i luka divgliega, očistiga lipo, baczi perje, i jednu Rukovet iztrizi sitno, i metni kuvat ú rečeno ú novu Lonçichiu, i kadda uvre četiriri dila, proczidi, i ostavi u boczi, i vruchim maxi marojde iznutra, i izduora.	191. Za maroide. Uzmi jednu litru ulja najstarijeg, u nj metni lipo očištena divljeg luka, kuvaj u novu lončiću; kad uvre četiri dila, procidi i metni u bocu ter maži maroide (hemeroide) i izdvora i iznutra.

Tablica br 2.

BARTULOVIĆEVA LJEKARUŠA	ŠIMIĆEVA LJEKARUŠA
76. Kadase pamet privarne. Uzmi xutinicze, velikoga lepuha, illiti ripgna, malloga čička, sue koren, i list, issusci ú ladu, satari sitno i davaj piti ú sirovu jaju. (str. 24-25.)	23. Kada se pam(e)t privrn(e): uzmi žutinicze, velikoga lepu(h)a ili ripnja, maloga cicka (čička) svekorni (smrekovi?) list, isuši u ladu, satari sitno i dava(j) piti u sirovu jaju.

	(str.206.)
--	------------

Tablica br.3

5. Kvantitativna analiza izvora

5.1 Bolesti (simptomi i tegobe)

Podrobnijom analizom Bartulovićeve ljekaruše i oznakama koje nam autor navodi, zapisana su 104 savjeta za liječenje raznih bolesti. Kao što je već navedeno, ljekaruše su bile zbirke tradicionalnog liječenja koje je stanovništvo koristilo za liječenje svakodnevnih tegoba i bolesti. Stoga ne čudi da su i u Bartulovićevoj ljekaruši većinom zapisani načini liječenja svakodnevnih tegoba i vrlo čestih bolesti kao što su: grlobolja, uši, dizenterija, prehlada, razni ubodi i drugo. Zanimljivo je da se u Bartulovićevoj ljekaruši opisuje i način liječenja kuge: *Od kugghe, i Pettechia* (zapis pod brojem 29). Isto tako, u navedenoj ljekaruši spominju se savjeti za žene, jedan takav primjer je što učiniti kada dojilje nemaju mlijeka koji nosi naziv *Za mliko xennam* (zapis pod brojem 47). Ono zbog čega se Bartulovićeva ljekaruša dodatno ističe je i to da su u njoj opisane ne samo bolesti za ljude već i bolesti koje pogađaju životinje, a jedna od navedenih bolesti je nametnik metilj, *Za metigl xivotini* (zapis pod brojem 49).

Za potrebe kategoriziranja bolesti iz Bartulovićeve ljekaruše, preuzete su kategorije koje autor Nikola Kujundžić predstavlja u svom djelu, *Velika sinjska ljekaruša, obrada, transliteracija i faksimil*.²²⁴ Bolesti iz Bartulovićeve ljekaruše kategorizirane su u sljedeće kategorije: Zarazne i parazitne bolesti (17), bolesti krvi i krvotvornog sustava te određene bolesti imunosnog sustava (3), mentalni poremećaji i poremećaji ponašanja (2), bolesti živčanog sustava (2), bolesti oka i očnih adneksa (9), bolesti uha i mastoidnog nastavka (2), bolesti cirkulacijskog sustava (3), bolesti dišnog sustava (3), bolesti probavnog sustava (9), bolesti kože i potkožnog tkiva (4), bolesti mišićno-koštanog sustava i vezivnog tkiva (1), bolesti genitourinarnog sustava (7), kategorija trudnoća, porođaj i babinje (4), kategorija simptomi, znakovi i abnormalni klinički i laboratorijski nalazi nesvrstani drugamo i ozljede (22), otrovanja i ostale posljedice vanjskih uzroka (16). Najveći broj bolesti i tegoba svrstan je u kategoriju pod nazivom simptomi, znakovi i abnormalni klinički i laboratorijski nalazi nesvrstani drugamo i ozljede, dok je najmanje bolesti svrstano u kategoriju bolesti mišićno-koštanog sustava i vezivnog tkiva.

---

²²⁴ Kujundžić Nikola, *Velika Sinjska ljekaruša, obrada, transliteracija i faksimil*, Hazu, Zagreb, 2014., 71.-95.

Kategorizacija bolesti iz ljekaruše „Različite likarije“

Zarazne i parazitne bolesti, bolesti krvi i krvotvornog sustava	
Kad bisah pas Uijde	Od kugghe, i Pettechia
Bue iztirat iz kuchie	Akoze stogod namechie
Izliciti czivo komu stragh izlazi	Kadaje xut obraz
Pomorit çimavicze	Za pamrave kogniu
Za febru, illiti oggan velliki	Kadaze posdre piavicza
Za Guine Diczi	Od sardeboglie
Za Gubbu xivotini izliciti	Od sraba
Za Gnidde u Glavi	Za pomorit usci
Od Groznize	

Bolesti krvi i krvotvornog sustava te određene bolesti imunosnog sustava	
Od Grizicze, olliti kankara	Za slizenu
Za mesgniak	

Mentalni poremećaji i poremećaji ponašanja	
Za Mantaviczu	Kadase pamet privarne

Bolesti živčanog sustava	
Kad darchiu ruke, illi noghe	Kad Glava bolli

Bolesti oka i očnih adneksa	
Od slipochie	Kad u očcima Bode

Od Billochie na ocima	Kad oko suzi
Kaddaje karv na očima	Za poganiczu
Kada očji bole	Za slipochiu
Za zlatignu u očima	

Bolesti uha i mastoidnog nastavka	
Za poganaz	Kada bolli uho

Bolesti cirkulacijskog sustava	
Kadda xilla pukne u parsima, za uztaviti karv	Kada volli u sarzu i u zlićiczi
Za tughu na sarczu	

Bolesti dišnog sustava	
Garlo kad zaboli	Za zaduhu
Za skaranczju u garlu	

Bolesti probavnog sustava	
Za flat, illiti vitar u Tarbu	Od zubi, za uzdarxati zube čiste
Od gliutine	Za niknuti zube dittetu
Za pridor iliti kille	Za pomorit czarve u zubju
Od travgnaće i niczine	Za stisnut vrtobu
Kada usta bolle	

Bolesti kože i potkožnog tkiva	
Tkose Ixexe	Za Krastava usta
Od Krasta Dittetu	Za prut na obrazu

Bolesti mišićno-koštanog sustava i vezivnog tkiva	
Za puntu, olliti Protisku, illiti sanxiju	

Bolesti genitourinarnog sustava	
Jajcza Kada coviku bolle	Kogniu kadda vodda stane
Za izpiscat kamen	Za uzdarxati vodu u sebbi
Za moroide	Kada voda stane
Za cinit piscat kadda vodda stane	

Trudnoća, porođaj i babinje	
Za ciniti dochu czvit Divizam, i Xenam	Za ustavit mliko
Za mliko xennam, koje neimadu cinit dochi	Sisse kadda xennu bolle

Simptomi, znakovi i abnormalni klinički i labaratorijski nalazi nesvrstani drugamo i ozljede	
Bgliuvat	Za Rannu u kojeje ollovo
Kad na zdravu zaboli	Za suaku Rannu
Za Dalak, olliti Podrast	Za Nazebu
Od Kaglia	Za noghe
Ustaviti karv u nosu	Za ocistiti Tilo
Za czarkaviczu	Za ottoc. Kadda otticu Ruke, alli noghe
Za uzdarxati sdravu xivotinu	Kad covik otecce
Karpase cinit pobignut	Provaliti čir
Mellem za Ranne od suake vatste	Za ukov kogniu
Za ocistit Rannu	Za idrupiku
Za Rannu oije xivina	Od zljichia

Otrovanja i ostale posljedice vanjskih uzroka	
Vcuavati Agline od moglicza, i dassé neizgrizu	Za metigl ovczam
Uztavit karv iz Ranne	Za Naboi
Za vlasacz xivotini	Za otrov
Za metigl xivotini	Od prisika
Za mukaviczu xivotini	Za ranne
Za legiaviczu, i drughe mnoge bolesti xivotine	Za plamza olliti rexpigljie
Za otrov xivotini	Za tisciku
Za uboj	Kada ujide zmija alli pauk

5.2 Ljekovito bilje i biljne droge

Dražen Mirko Grmek u djelu *Pregled razvoj medicine u Hrvatskoj od prapovijesnih vremena do XII.stoljeća*, navodi da je znanje o ljekovitosti nekih biljaka prisutno već od vremena „seobi naroda“.²²⁵ Grmek dodaje da su Slaveni tada poznavali i koristili: češnjak, čubar, hmelj, gavez, konoplja, kukurijek, lipa, mak, metvica, netres, neven, pelin, sljez i drugo.²²⁶ Kao što je već spomenuto, ljekovite biljke su bile osnovna sirovina za proizvodnju lijekova sve do 17. stoljeća.²²⁷ Najučestalije navođenje upravo biljnih sastojaka kao glavnih sirovina nije slučajnost jer je tadašnje stanovništvo dobro poznavalo biljke i većina biljaka bila im je lako dostupna.²²⁸ Oni koji su izrađivali recepte su biljke uglavnom tražili na poljima jer su bile besplatne, dok su posjeti liječniku kao i liječnički pripravci bili dosta skupi.²²⁹

I u ljekaruši „Različite likarije“ najzastupljeniji sastojci za ljekovite pripravke su upravo biljnog podrijetla. Tako valja navesti da 99 od 104 upute za sastavljanje pripravka sadržava barem jedan ili više sastojka biljnog podrijetla. No, takav slučaj nije izuzetak, s obzirom na to da su u narodnoj medicini ljekovite biljke najčešći sastojak nekog pripravka za ozdravljenje.²³⁰ U ovoj ljekaruši navode se razni oblici korištenja sastojka biljnog podrijetla. Tako se preporučuje da se od neke biljke iskoristi list, korijen, cvijet i drugo. Također, u uputama za liječenje navodi se da se dio ili cijele biljke trebaju koristiti u raznim oblicima kao što su: svježe ubrani, osušeni, prokuhani, pečeni, usitnjeni, kao kolačići od raznih sastojaka itd.

U ljekaruši „Različite likarije“, najviše puta navedena biljka za pripravljanje lijekova je ruta (*Ruta graveolens L. Rutaceae*) koja se navodi čak dvanaest puta. Nadalje, dosta često navode se: pelin (*Artemisia absinthium L., Asteraceae*) jedanaest puta, bazgovina (*Sambucus L. Caprifoliaceae*) deset puta, sljez (*Althaea officinalis L., Malvaceae*) devet puta, a osam puta navodi se kostrić (*Chondrilla juncea L., Asteraceae*). Isto tako, često su se navodile i: jasenak (*Dictamnus albus L., Rutaceae*), luk (*Allium cepa L., Alliaceae*), metvica (*Mentha piperita L., Lamiaceae*), ječam (*Hordeum Sativum L., Poaceae*), kadulja (*Salvia officinalis L.,*

---

²²⁵ Grmek Mirko Dražen, *Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od prapovijesnih vremena do XII. stoljeća*, u: *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954., 50.

²²⁶ Isto, 50.

²²⁷ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 82.

²²⁸ Isto, 81.

²²⁹ Isto, 81.

²³⁰ Isto, 81.

Lamiaceae), bršljan (*Hedera helix* L., *Araliaceae*), betonika (*Stachys officinalis* L. *Lamiaceae*) i mnogo drugo ljekovito bilje.

Osim toga, kao važan sastojak u receptima pokazala su se i neka otapala. Naime, najvažnije je svakako vino koje je u ljekaruši navedeno čak trideset puta, ponekad kao samostalan pripravak kojeg se preporučuje za konzumaciju, a većinom kao otapalo za druge sastojke u pripravku. Također, i ocat se navodi kao otapalo, ali i kao samostalni sastojak za pripravak pa je ocat u receptima kao sastojak naveden devetnaest puta. Isto tako, valja istaknuti i ulje koje se koristi kao otapalo i kao samostalni dio pripravka, a navodi se petnaest puta u ljekaruši.

Zanimljivo je i da se neke popularne i vrlo poznate biljke slabo spominju, a njihova ljekovita svojstva poznata su još od ranijih vremena. Jedan od glavnih primjera je svakodnevno vrlo često korišteni češnjak, koji se spominje samo tri puta, zatim gavez koji se navodi svega četiri puta, kadulja koja se također navodi samo četiri puta te trputac koji je naveden samo jedan put. Češnjak se spominje kao dio recepta u bolestima kao što su: *Za mesgniak*, *Za plamza olliti rexipigljie*, *Kada ujide zmija alli pauk*. Gavez se koristi kao dio recepta u bolestima: *Kadda xilla pukne u parsima*, *za uztaviti karv*, *Za ottoc*. *Kadda otticu Ruke*, *alli noghe*, *za pridor iliti kille*, *Za ranne*. Kadulja se navodi u bolestima: *Za ciniti dochu czvit Divizam*, *i Xenam*, *Kad darchiu ruke*, *illi noghe*, *Od Grozsnize*, *Za ottoc*. *Kadda otticu Ruke*, *alli noghe*, *za zaduhu*. Trputac se navodi kao dio recepta za liječenje parazitne bolesti: *Za Guine Diczi*.

5.3 Sastojci životinjskog i ljudskog podrijetla

Osim sveprisutnih i široko dostupnih biljaka, u receptima su, kako je navedeno, korišteni i sastojci životinjskog te ljudskog podrijetla. Najčešće korišteni životinjski sastojci su životinjske masti, cijele životinje ili pojedini dijelovi kao što su: žuč, urin i izmeti raznih životinja te životinjski produkti kao što su: mlijeko i jaja.²³¹ Uz razno bilje, koje je svakako prednjačilo u receptima, najčešće korišten sastojak je bio med, koji se dobiva životinjskim podrijetlom.²³² U ljekaruši „Različite likarije“ navodi se da se sastojci životinjskog podrijetla mogu koristiti u više oblika, odnosno kao sirove namirnice, skuhani ili pečeni dijelovi ili cijele životinje, kolačići od raznih sastojaka, usitnjeni životinjski dijelovi te ponekad i cijele životinje i drugo.

Isto tako, u ljekaruši „Različite likarije“ od navedene 104 upute, 60 uputa nalaže da se koriste sastojci životinjskog podrijetla u raznim oblicima. Med se navodi dvadeset i dva puta u ljekaruši, nešto kao samostani dio pripravka, a dio puta samo kao sastojak za izradu neke smjese, a često se preporučuje i korištenje voska, koji je spomenut osam puta. Od već navedenih najčešćih sastojaka životinjskog podrijetla, jaja se preporučuju u čak dvadeset i dva recepta, a mlijeko pak u deset recepata, od čega se u dva recepta preporučuje kozje mlijeko. Mlijeko se koristilo kao samostalni dio pripravka ili kao otapalo za ostale sastojke u navedenoj uputi za ljekoviti pripravak. Urin raznih životinja navodi se dva puta, a četiri puta preporučuje se korištenje cijele kokoši, slanine i svinjske masti. Zanimljivo je spomenuti da se preporučuje korištenje dijelova ili cijelih morskih životinja, kao što su: ulje od lignje, mast od ugora, žuč od zubaca, rak, žuč cipola, lastavica, srdele i morski jež. Također, može se uočiti kako u ljekaruši ima i *nečiste terapije* pri kojoj se kao sastojak koriste životinjski izmet ili urin, a upotreba *nečiste terapije* poznata je još iz vremena staroegipatske medicine.²³³ Isto tako, u više uputa za liječenje pojedine bolesti može se uočiti korištenje cijele ili dijela životinje kako bi bolest prešla s čovjeka na životinju i tako bi došlo do ozdravljenja čovjeka. Kao primjer toga može se navesti savjet za liječenje pod brojem 11 „*Za febru, illiti oggan velliki*“, gdje se navodi više životinja koje treba privezati na tijelo da „izvuku“ vrućicu. U

---

²³¹ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 107.

²³² Isto, 107.

²³³ Kujundžić Nikola, Glibota Milan, Škorobonja Ante, Gašparac Petra, Libar od likarij-ljekaruša don Petra Kaštelana iz 1776. godine, Acta medico-historica Adriatica, Rijeka, 2008., 31.

ovoj uputi jedan od savjeta glasi: *Nagi xabaa, skorgnaça, iztuczij xive, i privij na tabbane, akolii nejmas xabba, a tih xivu kokoso razplati, illi sgolluba, i privij na noghe.*²³⁴

Nadalje, i sastojci ljudskog podrijetla korišteni su za liječenje raznih bolesti, ali u mnogo manjoj mjeri nego biljni i životinjski sastojci.²³⁵ U Bartulovićevoj ljekaruši sastojci ljudskog podrijetla navode se u sedam od moguće sto i četiri (104) upute za pripravljanje lijekova. Dva puta se navodi korištenje vlastitog urina kao sastojak za pripravljanje lijeka, dok se majčino mlijeko navodi tri puta kao samostalni ili dio sastojka za pripravljanje lijeka. Po jedan put se korisnim za pripravljanje lijeka navodi korištenje ušne smole i kože s tabana. Vlastiti urin navodi se kao dio lijeka za liječenje: *Od gliutine, Kada occi bole*. Kao dio recepta ljudskog podrijetla navodi se majčino mlijeko za liječenje bolesti: *za slipochiu, Od Billochie na ocima, Kada occi bole*. Ušna smola koristi se kao dio lijeka za liječenje: *Od Billochie na ocima*, a koža s tabana se koristi za liječenje: *Za ranne*.

---

²³⁴ Bartulović Petar, *Različite likarie*, Coletti, 1799., dikaz: <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=4722&s=publ> (pogledano, 09.02.2022), 8.

²³⁵ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001., 108.

5.4 Sastojci mineralnog podrijetla

U krškim dijelovima Hrvatske vjeruje se u ljekovitost određenih kamenja.²³⁶ Poludraga kamenja korištena su kao nakit, a u narodnoj medicini vjerovalo se da imaju magičku sposobnost zaštite od raznih uroka, olakšanja bolova i drugo.²³⁷ Kao najčešće korišten sastojak mineralnog podrijetla navodi se olovo koje se najčešće javlja u magijskim liječenjima.²³⁸ Isto tako, često je bio korišten i barut, pogotovo kada se radio o lijekovima i pripravcima za čišćenje krvi.²³⁹ Osim toga, u kontekstu sastojaka mineralnog podrijetla ne može se nikako izostaviti voda, a voda je u narodnoj medicini vezana i za racionalan i za iracionalan aspekt liječenja.²⁴⁰ Tako prema narodnoj medicini vodeni oblozi smanjuju temperaturu i liječe glavobolje, a pomoću obloga se ublažava otekline tkiva od udarca.²⁴¹ Ipak, treba napomenuti da se voda koristi i u magijskim postupcima, odnosno u liječenjima nastalim urokom. Izvori nekih rijeka imaju magijska svojstva jer se prema narodnom vjerovanju upravo tu ukazala Majka Božja ili neki drugi svetac pa su se na takvim mjestima odvijala obredna kupanja.²⁴² Posebnu ljekovitost prema narodnoj medicini ima morska voda.²⁴³ Morska voda najčešće se koristila kao kupka za ublažavanje otečenih i bolnih nogu te za grgljanje kod grlobolje i bolesti sinusa.²⁴⁴ Važno je istaknuti kako je, osim vode, u narodnoj medicini važnu ulogu u liječenju ili ublaživanju bolova imalo blato koje se mazalo na bolesne dijelove tijela, a njime su se najčešće liječili reuma i išijas.²⁴⁵

U ljekaruši „Različite likarije“ sastojci mineralnog podrijetla navode se u trideset i šest uputa, što je više od trećine ukupnih recepata. Sastojci mineralnog podrijetla mogu se pronaći kao mješavine s uljima, u krutom stanju, usitnjeni i drugo. Najčešće preporučeni mineral u uputama za liječenje je sol, koja se navodi čak sedamnaest puta. Šest puta naveden je sumpor kao dio recepta potreban za liječenje pojedine bolesti. Pet puta navedena je morska voda kao dio recepta. Četiri puta naveden je barut kao sastojak mineralnog podrijetla potreban za izradu

---

²³⁶ Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, n.dj., 2001.,108.

²³⁷ Isto, 108.

²³⁸ Isto, 108.

²³⁹ Isto, 108.

²⁴⁰ Isto, 110.

²⁴¹ Isto, 110.

²⁴² Isto, 110.

²⁴³ Isto, 111.

²⁴⁴ Isto, 111.

²⁴⁵ Isto, 111.

neke upute ili recepta, a zanimljivo je da se olovo, koje je najčešće u magijskim receptima, u Bartulovićevoj ljekaruši navodi samo jednom, kao i zlato i srebro. Za liječenje: *od sraba, koda bolli uho, pomorit cimavicze, Za Dalak, olliti Podrast, Za Gubbu xivotini izliciti, za pamrave kogniu* koristi se sumpor. Morska voda navodi se kao dio recepta za liječenje: *od sardeboglie, kada usta bolle, od zubi, za uzdarxati zube čiste, Za ocistiti Tilo, kadaze posdre piavicza*. Barut se navodi u receptima za liječenje bolesti: *Kogniu kadda vodda stane, Za puntu, olliti Protisku, illiti sanxiju, za poganaz, Od gliutine*. Olovo se koristi u receptu za liječenje bolesti *Za ranne*, a zlato za liječenje *za zlatignu u oććima*, a srebro za *pomorit usci*.

5.5 Pomoćne tvari i mjere

Kao pomoćne tvari za izradu recepata koristili su se materijali koji su bili lako dostupni, odnosno sastavni dio svakog kućanstva.²⁴⁶ Pomoćne stvari najčešće su bile: voda, mlijeko, ulje, ocat, vino i rakija, a kao masne podloge koristile su se životinjske masnoće. U hrvatskim krajevima koji su bili pod utjecajem Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, sustav mjera nije bio jedinstven sve do početka 19. stoljeća.²⁴⁷ Neka područja koristila su svoje mjere, koje su često imale isti naziv, ali su se uglavnom razlikovale.²⁴⁸ Kao primjer istoimenosti i različitosti mjera u veličini može se navesti venecijanska libra koja je za lijekove iznosila 301 gram (12 unci) dok je austrijska libra težila 420 grama.²⁴⁹ Osim toga, pomoćne tvari za izradu ili primjenu lijeka bili su i svakodnevni predmeti, kao što su: razne krpe, lončići za kuhanje, čaše, pamuk, povoji ili gaze itd.

U ljekaruši „Različite likarije“ korišteno je više mjera. Najviše puta spominje se unca koja se koristi u raznim veličinama (pola unce, četvrtina, cijela unca, više unci). Nadalje, spomenuta ljekaruša navodi mjere kao što su dram koji iznosi 3,102 grama ili 2.5 grama.²⁵⁰ U receptima se navodi i već spomenuta mjera libra te se navodi korištenje kaplice, približne mjere za obujam koja iznosi 0.5 mililitara ili 0.05 grama.²⁵¹ Od ostalih mjera navode se litra te oka koja iznosi 1.3 kilograma ili litar i pol.²⁵² Isto tako, u navedenoj ljekaruši koriste se i „jednostavnije“ mjere kao što su: svežanj, kašika (žlica), čaša, boca i drugo. Zanimljivo je da se u ljekaruši spominju i vremenske mjere, kako u kontekstu pripravljanja, tako i kod konzumiranja. Primjerice, ponekad je navedeno da recept mora odstajati preko noći, jedan dan, nekoliko dana ili mjeseci, ali i da se određeni pripravak treba konzumirati svakih 24 sata, svako jutro, večer, podne, jedan dan, više dana, mjesec, nekoliko mjeseci itd.

---

²⁴⁶ Nikola Kujundžić, n.dj., 2014., 15

²⁴⁷ Isto, 49.

²⁴⁸ Isto, 49.

²⁴⁹ Isto, 49.

²⁵⁰ Nikola Kujundžić, Ante Škrobonja, Tomislava Tomić, Pehanska ljekaruša „zbirka lijekova sa zbirkom lijekovitih trava i uputom za pravit meleme i murćefe“, Acta medico-historica Adriatica, 2006., 55.

²⁵¹ Isto, 55.

²⁵² Isto, 42.

6. Zaključak

S obzirom na sve izrečeno može se zaključiti kako je narodna medicina bila sveprisutna u svakodnevici stanovnika Dalmacije u 18. stoljeću. Naime, posljedično mletačkom utjecaju, Dalmacija je osnivala razne institucije koje su brinule o zaštiti zdravlja stanovnika. Unatoč nastojanjima da se stanovništvo zaštiti, u Dalmaciji su, osim kuge i malarije, vladale gladne godine koje su dodatno otežavale život ionako siromašnog stanovništva. Stoga, ne iznenađuje činjenica da je narodna medicina bila sveprisutna u svakodnevnom životu stanovnika Dalmacije. Narodno liječenje najviše se zadržalo u tradiciji upravo kroz ljekaruše.

Ljekaruše su bile odraz znanja i umijeća stanovništva, ali i nedostatka liječnika te liječničke literature. U razdoblju ranog novog vijeka mijenja se ideja bolesti kao Božje kazne i dolazi do novih shvaćanja o prirodi i liječenju bolesti i tegoba. Stanovništvo je i dalje praznovjerno, koristi zapise i različite amulette za zaštitu od bolesti i ljudi su nepovjerljivi prema liječnicima. Upravo zato stanovnici se češće obraćaju za pomoć raznim kirurzima, ranarnicima, namještačima kostiju i drugim praktičarima narodne medicine. Praktičari narodne medicine nisu bili obrazovani za liječenje ni pripravljanje lijekova, ali su ipak bili cijenjeni od seoskog stanovništva. Metode liječenja i načini liječenja bili su prenošeni s koljena na koljeno, a biljke i pripravci koji se koriste za liječenje najčešće su oni koji su najlakše dostupni stanovništvu.

Bartulovićeva ljekaruša je odraz tradicionalnog narodnog liječenja i medicine, a svojim sadržajem donosi nove poglede na liječenje. Navedena ljekaruša je kao priručnik za liječenje bila izuzetno korištena u cijeloj Dalmaciji, ali i na drugim područjima kao što je Boka Kotorska i Hercegovina pa ne iznenađuje činjenica da Bartulovićeva ljekaruša ima dosta sličnosti s drugim ljekarušama iz Dalmacije.

7. Popis literature

Izvori

1. Bajamonti Julije, *Storia della peste che regno Dalmazia*, 1783-1784, Venezia, 1896.
2. Bartulović Petar, *Različite likarie*, Coletti, 1799., dikaz: <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=4722&s=publ> (pogledano, 09.02.2022)
3. Berić Dušan, „*Različite likarije*“ Petra Bartulovića-Puovića. u: *Iz hrvatske medicinske prošlosti. Spomen knjiga Zbora liječnika Hrvatske*, Zagreb, Zbor liječnika Hrvatske, 1954.
4. Hacquet Balthasar, *Oslikavanje i opisivanje jugozapadnih i istočnih Wenda, Ilira i Slavena*, Entografski muzej, Split, 2008.
5. Kujundžić Nikola, Glibota Milan, Škorobonja Ante, Gašparac Petra, *Libar od likarij-ljekaruša don Petra Kaštelana iz 1776. godine*, Acta medico-historica Adriatica, Rijeka, 2008.
6. Kujundžić Nikola, Glibota Milan, Inić Suzana, „*Mnoge različite likarie od bolesti glave*“-fragment ljekaruše iz arhiva franjevačkog samostana u Sinju, Acta medica Croatica, Rijeka, 2011.
7. Kujundžić Nikola, *Velika poljička ljekaruša (Bratulićeva)*, Acta medico-historica Adriatica, Rijeka, 2020.
8. Kujundžić Nikola, *Velika sinjska ljekaruša, obrada, transliteracija i faksimil*, HAZU, Zagreb, 2014.
9. Kujundžić Nikola, Ante Škorobonja, Tomislava Tomić, *Pehanska ljekaruša „zbirka lijekova sa zbirkom lijekovitih trava i uputom za pravit meleme i murćepe*“, Acta medico-historica Adriatica, 2006.
10. Lovrić Ivan, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, JAZU, Zagreb, 1948.
11. Ur. Pećina Marko, Fatović-Ferenčić Stella, *Knjige od Likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom*, Zagreb, 2010.

Popis literature

1. Bazala Vladimir, *Uloga crkvenih redova u medicini i farmaciji kod Hrvata*, Bogoslovna smotra, Zagreb, 1968.
2. Božić-Bužančić Danica, *Liječnici, kirurzi, lijekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću*, Historical contributions, Zagreb, 1997.
3. Božić-Bužančić Danica, *Glad, prosijaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.
4. Brenko Aida, Dugac Željko, Randić Mirjana, *Narodna medicina*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, 2001.
5. Brenko Aida, *Praktičari narodne medicine*, Etnografski muzej, Zagreb, 2004.
6. Bukovčan Tanja, *Medicina u kandžama etnologije: mala regionalna povijest transformacije tradicijske medicine u medicinsku antropologiju*, Studia ethnologica Croatica, Zagreb, 2010.
7. Dugački Vlatka, Regan Krešimir, *Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom području*, Studia lexicographica, 2019.
8. Gledinger Lavoslav, *Medicina kroz vijekove*, Zora, Zagreb, 1954.
9. Gregurić Gračner, Gordana, *Neke zanimljivosti o povijesti malarije: u povodu stote obljetnice dolaska Roberta Kocha na Brijune*, Hrvatski veterinarski vjesnik, 2001.
10. Grmek Mirko Dražen, *Narodna kirurgija*, Medicinska enciklopedija, Zagreb, 1958.
11. Grmek Mirko Dražen, *Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od prapovijesnih vremena do XII. stoljeća*, u: Iz hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb, 1954.
12. Haviland William A., *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko, Slap, 2004., 375.
13. Hrvatska enciklopedija, *Dalmacija* (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743>, pogledano, 09.02.2022)
14. Hrvatski leksikografski zavod, *Bartulović Petar*, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1396> (pogledano, 09.02.2022)
15. Krnjak, Ivana, *Hrvatske ljekaruše u svjetlu antičke medicine i suvremene fitoterapije*, Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
16. Miličević Josip, *Narodna medicina i religija*, U: Problemi sjevernog Jadrana: zbornik radova Sjeverojadranskog instituta i umjetnosti, Rijeka, 2003.

17. Mlinarić Dubravka, *Mala aria i socio-migracijska kretanja u Dalmaciji u 18. stoljeću.*, Doktorska dizertacija, Zagreb, 2004.
18. Mlinarić Dubravka, *Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti na gospodarstvo sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću*, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijesti i povijest okoliša*, 2006.
19. Mlinarić Dubravka, Lazanin Sanja, *Zarazne bolesti, prostorna mobilnost i prevencija u ranome novom vijeku: povijesna iskustva Dalmacije i Slavonije*, *Historical contributions*, 2021.
20. Mulić Rosanda Aljinović Lovre, Gizdić Željko, Nadan M. Petri, *Malaria u Hrvatskoj nekad, danas i sutra*, *Liječnički vijesnik*, 2000.
21. Nežić Eugen, *Malaria u Dalmatinskoj Hrvatskoj*, Zagreb, Štamparija Gaj, 1940.
22. Peričić Šime, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, *Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Zagreb*, 1980.
23. Pavić Željko, Milanović Goran, *Komplementarna i alternativna medicina u Hrvatskoj: testiranje triju hipoteza.*, *Socijalna ekologija: journal for environmental thought and sociological research*, 2014.
24. Šušnić-Fliker Zdenka, *Lijekovi narodnih ljekaruša u Hrvatskoj XVII. i XVIII. stoljeća*, mag. rad, Dubrovnik, 1984.,5.
25. Šušnić-Fliker Z. *Narodne ljekaruše iz Hrvatske nastale u XVII i XVIII stoljeću.* *Farmaceutski glasnik*, 1986.
26. Škrobonja Ante, *Medicina svud oko nas*, *Acta medico-historica Adriatica*, Rijeka, 2008.
27. ur. Šercer Ante, Grmek Dražen Mirko, *Medicinska enciklopedija*, knjiga 4, *Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb*, 1969.
28. Žufika Bukovčan Tanja, *Narodna medicina kao premet etnologije*, *Studia ethnologica Croatica*, 2003.

8. Popis priloga

Broj recepata u ljekarušama čiji se sadržaj preklapa	
BARTULOVIĆ	ŠIMIĆ
1	62
4	71
6-8	47
9-10	53
11	54
12	55
13	56
14	57
15	66
16	68
17-22	40-45
23-24	76-77
25	17
26	17
27	97-95
28	87
29	51
30	31
31	21

Tablica br. 4

Broj recepata u ljekarušama čiji se sadržaj preklapa		
BARTULOVIĆ	KOŠTIĆ	BUDISAVLJEVIĆ
23	1	24
2	2	25
25	3	26
26	- 5	27
47	6	43
48	7	44
86	8	82
57	9	53
58	10	54
59	11	55
89	12	85
90	13	86
25	14	26
95	15-17	91
91	18	87
81-82	19	77-78
102	20	-
84	21	80
-	22-23	-
62	24-26	58
63	27	59
98	28	94
11	29	11
-	30-34	-

Tablica br. 5